

OZBEGISTAN RESPUBLIKASYNYN YOKARY WE YORITE ORTA
BILIM MINISTRLIGI

BERDAK ADYNDAKY GARAGALPAK DOWLET UNIWERSITETI

GARAGALPAK FILOLOGIYASY FAKUL`TETI
TURKI FILOLOGIYASY KAFEDRASY

Fakultet dekany:

_____ dots. Turdybaew K

«_____» _____ 2013-nji yyl

5220100 – filologiya we dilleri okatmak (turkmen filologiyasy) bakalawr
ýönelişiniň 4-kurs talyby Tacgulyewa Gunçanyň «Garagalpagystan türkmenleriň
sözleýşinde interferentsiýa» mowzugyndaky

Gutardyş kesplik işi

Goramaga rugsat berildi

Turki filologiya kafedrasynyň mudiri:_____ Adilowa G.

Ylmy ýolbaşçylar: _____ f.i.k. A. Abdyiew

_____ ass. Baýžanow T.

«_____» _____ 2013 –nji yyl

NOKUS- 2013

Döwlet Attestatsiýa komissiyasynyň

KARARY

5220100 – filologiya we dilleri okatmak (turkmen filologiyasy) bakalawr ýönelişiniň 4-kurs talyby Tacgulyewa Gunçanyň «Garagalpagystan türkmenleriň sözleýşinde interferentsiýa» diýen mowzukdaky gutardyş kesplik işine «_____» ball goyulsyn

DAK başlygy: _____

DAK orunbasary: _____

DAK agzalary: _____

**TEMA: GARAGALPAGYSTAN TÜRKMENLERİN SÖZLEÝŞİNDE
INTERFERENTSIYA.**

MEYILNAMA

GIRIŞ

I. BAP. Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň sözleýiş diline garagalpak diliniň fonetik täsiri netizesinde çekimli seslerde ýüze çykan özgerişler.

1. Türkmen we garagalpak dilleriniň çekimli sesleriniň özara aýratynlyklary.
2. Garagalpak diliniň täsiri netizesinde çekimli sesleriň sözüň sostawyndaky gezekleşmesi.

II. BAP. Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň sözleýiş diline garagalpak diliniň fonetik täsiri netizesinde çekimsiz seslerde ýüze çykan özgerişler.

1. Türkmen we garagalpak dilleriniň çekimsiz sesleriniň özara aýratynlyklary.
2. Garagalpak diliniň täsiri netizesinde çekimsiz sesleriň sözüň sostawyndaky gezekleşmesi.

NETIZE.

Peydalanylan edebiyatlar.

GIRIŞ

Garaşsyzlygyň bize beren miweleriniň biri ýardumyzda xer bir milletiň öz milliligini saklap galmagy we onuň ösmegi üçin şertleriň döredilip berilmegi bolup xasaplanýar. Öňki soýaz döwürinde millilik xakynda köp söz edilmeyärdi. Ol xakynda köp sözlän adamlaryň «milletçi», «xalk duşmany» xasaplap köp kynçylyklara sezewar edipdirler. Özbekistan Respublikasynyň Prezidenti I. A. Karimow bu xakynda «Al ҳақықытында bolsa, bul žerde tereň milliý baýlyklardy adamlardyň özine tän belgilerin, дәstürlerin saklaýға täbiýiý umtylyý, žämiýetlik, ruýxiy хәм tariýxyý raýazlanyý sub`ekti sypatynda millettiň özin-ozi saklaýға tolyk tiýkarlanylған talap oryn aldy. Öýtkeni kütä kişi bolsa da хәр қандаý millet-bul adamzattyň baýlyғы болып tabylady žәне til - madeniý хәм басқа da өзгеşelikleri bar хәр қандаý milliý birliktiň жоқ болып ketiýi Žerdiň мәдениý хәм генетик fondynyň, adam mümkinşilikleriniň žarly tüsiýine alyp keledi. Sonyň uşynda хәр bir etnik birlikti saklap қалыý оған tiýisli болған adamlardyň оғада зарур мақseti bolyýy kerek.»,¹ - diyip oz pikirini beyan edyar.

Özbekistanda ýaşayan etniki taýdan az bolan xalklaryň xukuklaryny goramak Özbekistan Respublikasynyň Konstitutsiýasynda anyk görkezilendir. Bu bolsa Özbekistanda ýaşayan xalklaryň dilini we olaryň medenietini ösdürmekde uly äxmiete ee boldy. Garaşsyz Özbekistan döwletimiziň aýrylmaz bölegi bolan Garagalpagystan Respublikasy Orta Aziyada aýratyn orny eeleýar. Bu erde birnace millet wekilleri bir maşgala agzalary ýaly bolup ýaşap gelýärler. Bu xalklaryň uzak

¹ Каримов И.А. Ўзбекстан XXI әсир босағасында. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1998. 70 сах.

dowurlerden bari goňşy we aralaşyp ýaşamaklary olaryň durmuşynda, medenietinde umumylyklaryň emele gelmegine getiripdir. Bu bolsa öz gezeginde olaryň dilleriniň özara täsirleşmegine getiripdir.

Türki dilleriň özara täsirleşmek protsesini öwrenmek, şol xalklaryň arasyndaky syýasy, önümçilik, medeni, edebi we başga-da gatnaşyklaryň taryxyny öwrenmek bilen berk baglanyşykly bolup xasaplanýar. Türkmen xalky we onuň dili öz ösüşiniň xemme döwürlerinde-de beýleki türki xalklardan we dillerden ayra bolmandyr. Türkmen xalkynyň sostawyna giren, tireler beýleki türki xalklaryň sostawyna-da giripdir, beýleki türki xalklaryň sostawyna goşulmagy ýa-da şol türki xalklaryň uzak döwürler dowamynda durmuşyň köp ugurlary boýança gatnaşyk etmekleri olaryň dillerini –de ýakynlaşdyrypdyr. Şonuň üçin xem etnik sostawy ýakyn xalklaryň dilleri-de biri –birinden uzak bolmayar. Beýle yakynlygy türki dilleriň fonetik sistemasyndaky, sözlük sostawyndaky, grammatik gurluşyndaky umumylyklaryň derežesi birmeňzeş dälendir. Sebäbi türki dilleriň içinde garagalpak, gazak, nogay dilleri türki dilleriň günbatar xuni şaxasynyň gypzak-nogay toparyna girse, türkmen dili günbatar xuni şaxasynyň oguz, oguz-türkmen toparyna degişlidir. Bu bolsa şu türki dilleriň arasynda umumylyklar bilen bir xatarda aýratynlyklaryň-da bolýandygyny bildirýär. Şeýle aýratynlyklary bu dilleriň fonetikasyn-da, leksikasyn-da, grammatikasyn-da gormage bolyar. Bu bolsa şu garyndaş dilleriň geçmişde dürli sebäplere görä biri- birinden differentsirlenip gitmeginiň sebäbindendir. Differentsiatsiýa protsesi şu dillere beýleki dilleriň täsir etmegi netizesinde emele gelýär.

Dilleriň özara täsirleşmesi üç türlü ýol bilen amala aşýar:

1) Dilleriň zorluk esasynda özara täsirleşmesi;

2. Ylym, tehnika, ekonomika, medeniet we ş.m. boýança ösen xalklaryň medenieti we iş teźribelerinden görelde almak netizesinde dilleriň özara täsirleşmesi;

3) Bir döwletiň içinde aralaşyp ýa-da goňşuçylykda ýaşayan xalklaryň durmuşy gatnaşyklarynyň esasynda dilleriň özara täsirleşmesi.

Dilleriň özara täsirleşmeginiň taryxyna nazar taşlasak, öňki žemgyetçilik formatsiýalarynda xalklaryň arasyndaky gatnaşyklar näxili ýagdaýda bolup geçen bolsa, dilleriň özara täsirleşmesi-de şonuň esasynda bolýar.

I. Gadymy zamanlarda urug-tireleriň, xalklaryň arasyndaky gatnaşyklar köplenç zorluk esasynda bolupdyr. Duşman urug-tireler biri-birleri bilen urşanda eňilen toparyň diňe erkeklerini öldürip, naçarlaryny özlerini galdyrypdyrlar. Esirlikdäki naçarlar öz razylygyna seretmezden eňizileriň dilini-de berilmäge mežbur bolupdyrlar. Emma olar oz dillerini butinley yatlaryndan cykarmandyrlar. Olar cagalaryna oz dillerini-de owredipdirler. Oz dilimizi «Ene dili» diyip atlandyrmagymyz xem şondak gelip çykan bolmagy mümkin. Bu dil xakynda tatar lingwisti E.M. Axunzyanow: «Umumyxalk diline gabat gelmeyen «ayallar dili» diyip atlandyrylan gadymy urug-tire dilleriniň barlygy etnografiýa ylymyndan bize malimdir»,¹-diyip yazýar.

Diýmek, gadymy zamanlarda eňilen xalkyň dili eňen xalkyň diline garaşly bolupdyr. Şeýle özara täsirleşmäniň netizesinde bir dil eňizi bolup, özüniň

¹ Ахунзянов Э. М. Двухязычие и лексико-семантическая интерференция. - Казан: Казанского университета, 1978, 6-7-сах.

grammatik gurluşyny, esasy sözlük sostawyny saklap galýar we öz ösüşiniň içki kanunlary boýança öz ösüşini dowam etdiripdir. Ikinzi dil bolsa kem-kemden yok bolup gidipdir. Şol arada ikidillilik gurluşy peýda bolupdyr we köp wagtlap dowam edipdir, nesilden-nesle geçipdir we şondan soň xaýsy dil eňse, garaşly diliň wekilleri eňen dilde geplemäge mežbur bolupdyrlar. Olaryň ene dili kem-kemden unudylypdyr. Emma eňilen dil бүтинleý yz galdyrman ýitip gitmeýär, onuň köp sanly sozleri eňizi diliň sözlük sostawyna girýär.

2. Xalklaryň ekonomika, ylym, texnika, medeni, syýasy we ş.m. boýança erkin gatnaşyklarynyň esasynda dilleriň özara täsirleşmesi. Geçmişde xalklar ekonomika, ylym, texnika, medeniet, syýasy tarapdan deň derežede ösmändir. Taryxyň käbir basgyçlarynda ekonomika we medeni taýdan ösüşde örän öňe giden xalklaryň we yza galan xalklar bolupdyr. Şonda durmuşyň dürli ugurlary boýança ösen xaklardan yza galan xalklar görelde alypdyrlar we olaryň iş teźribelerini ozlerinde ulanylypdyrlar. Şonuň netizesinde bu xalklaryň arasyndaky erkin gatnaşyklar örän berkleşipdir. Bu bolsa olaryň dillerinde-de oz tasirini galdyrypdyr.

3. Köp milletli döwletlerde dürli millet wekilleriniň durmuşynyň dürli ugurlary boýança ýakyndan gatnaşyk edip, gatnaşykda ýaşamaklarynyň netizesinde dilleriň özara täsirleşmesi peýda bolupdyr.

Diller özara täsirleşende, şol protsesiň dowamlylygyna garap ikidillilik xadysasy peýda bolýar. Bu ikidillilik xadysasy xakynda alymlaryň pikirleri birmeňzeş dälidir. Nemets lingwisti U. Waýnraýx: «Iki diliň deň derežede ulanylýan ýagdaýlaryny biz ikidillilik diýip atlandyrýarys, şolary ulanýan adama

ikidilli diyyaris!»¹diýse, Ýa.D.Deşeriew, I. F. Protçenko ikidillilige bir territoriýada iki diliň deň derežede ulanylmagyna, ýagny indwidiň ýa-da sotsial toparyň iki dili-de doly bilip, olardan erkin peydalanyň bilmegi,²-diýip düşünýärler. O.Nazarow olaryň pikirine garşy çykyp: «Bilingwizmiň bu territoriýasyny anyk xasaplamak zedelli meseleleriň biridir, sebäbi iki dilden deň derežede peýdalanyň topar žemgyetçilik praktikasynda az duş gelýär»³-diýip yazar.

Biz O. Nazarowyň bu pikirine goşulýarys. Sebäbi meselä şeýle seredende passiw bilingwler, ýagny ikinzi dilde dogry gepläp bilmeýänler, başgaça aydanymyzda, iki dilli adamlaryň lingwistik aspektden öwrenilmesi iň zerur topary owrenilmeden cetde galyar.

Bilingwizm xadysasynyň ýokarda getirilen territoriýasynda esasy närsä iki dili-de gowy, doly bilmeklik talap edilýär. Şu erde doly, anyk bilmek printsipiniň özüniňde onçama anyk dældigini aýtmak gerek. Diňe biligiwler däl, xatda monolingiwler xem sözleýän dillerini, onuň dürli stillerini doly, anyk bilmeýärler. Bu ýagdaý xakynda A. Martine: «Xaýsy dil kollektiwiňi alyp görseň-de, dili doly, anyk bilmek diňe kriteriya manysyz, sebäbi bir dili bilýänleriň arasynda-da şol dilde nädogry xasaplanýan formalary ulanýan adamlar duş gelýär. Diňe bir dilde sozleyan adam xem ony doly we anyk dal-de, eýsem öz töweregini gurşap alan bir sotsial topara girýän adamlar bilen pikir alyşar ýaly derežede bilýär. Bir adamyň birnace dilden peýdalanyň yagdayynda bolsa, bu kriteriy xic xem dogry gelmeyer.

¹ Вайнрах У. Языковые контакты. – Киев: 1979.222-сах.

² Дешириев Ю. Д. Протченко И. Ф. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия. – М.: АН СССР, 1972.42-сах.

³ Назаров О. Түркмен дилинде рус алынма сөзлери. – Ашгабат: «Ылым», 1981. 65 сах.

Sebäbi şol adamyň ol ýa-da beýleki sotsial topara siňip gitmegi üçin belli bir wagt aralygyny gecmek zerur»¹, - diýip ýazýar. Alymlaryň başga bir topary² bilingwizm xakynda L. W. Sherbanyň pikirine goşulyp, olar bu xadysa sotsial aspektten çemeleşýärler. L.W.Sherba: «Ikidillilik diýip ilatyň ol ýa-da beýleki toparlarynyň öz arasynda iki dilde düşünişip biler derežedäki ukyplaryna aýdylýar»³, - diýip düşündiriş berýär. Alymlaryň bu topary umumy xalkyň ýa-da kabir sotsial toparlaryň iki dilde bir-biri bilen pikir alyşmagy, özara düşünişmek ukyplaryny ikidillilik diýip atlandyrýar. Bilingwizmiň bu teoriýasy diliň esasy funksiýasynda, ýagny adamlaryň arasyndaky aragatnaşyk serişdesi bolup xyzmat etmek funksiýasynda ulanylyşyna esaslanýar.

Biziň pikirimizçe, ikidillilik diýip gatnaşykdaýy milletleriň ýa-da kabir toparlaryň biri-biriniň dilinde özara düşünişmek derežesinde bilmegine we olaryň aralaşdyryp, gezekleşdirip ulanmagyna aýdylýar.

Ikidillilige berlen yokardaky kesgitlemelere esaslanyp, ikidillilik we köpdilliligi diliň zemgyetçilik xyzmatynyň bir bölegi diýip xasaplamaga bolýar. Elbetde, bu-tebigy xadysa. Praktikada iki diliň anyk bir teorritoriýada parallel ulanylmagy-da onuň anyk mysal bolup biler. Sebäbi bir territoriýada aýratyn alnan bir dil şol erdäki sotsial toparlaryň xemme taraplar boýança doly täminläp bilmeýär. Başgaça aýdanymyzda, bilingwizm şertlerinde özara täsirleşýän diller zemgyete xyzmat ediş ýagdaýy boýança tapawutlanýarlar. Şu nukdaý nazardan olar biri-biriniň üstüni etirip durýarlar.

¹ Мартин А. Билингвизм и обучение языку. –М.:Наука, 1979.63 - сах.

² Азымов П. А. Ерашова Е.Н. О некоторых формах языковых контактов // Ж. Изн. АН.ТССР. Сер. обществ. наук: -1963.-№5. 70 – сах.

³ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность.-Л.:Наука. Ленингр. Отд.-ние, 1974.313-сах.

Dürli millet wekilleri ýaşayan Garagalpagystanda ýokardaky ýaly ýagdaýlara duş gelmäge bolýar. Bu erde özbek, garagalpak we gazak millet wekilleri bir sotsial toparlarda gatyşyp zäxmet çekýärler, toý-marekelerini bilelikde geçirýärler. Xalklaryň arasyndaky dostluk gatnaşyklarynyň ösmegine, milletleriň özara integratsiýasyna ýakyndan kömek edýän bu progressiw xadysa olaryň dilleriniň ösmegine-de uly tasir edyar.

Garagalpagystan Orta Aziýada özüniň köp milletli we köp dilli xalky bilen tapawutlanyp durýar. Bu regionda ýaşayan xalklaryň 80 % ýakyny türki dilli xalklar bolup, olar garagalpaklaryň özlerinde başga özbekler, gazaklar, türkmenler, tatarlar we gyrgyzlar¹. Bu xalklaryň dilleri garyndaş diller bolsa-da, olar turki diller maşgalasynyň xer dürli toparyna girýär. Mysal üçin, özbek dili türki dilleriň garlyk toparyna, gazak, garagalpak dilleri- gypzak toparyna, gyrgyz dili-gyrgyz-gypzak toparyna, turkmen dili-oguz toparyna girýär. Bu dilleriň sözlük sostawyndaky, grammatik gurluşyndaky umumylyklar, olaryň taryxy-medeni arealynyň umumy bolanlygyndan gelip çykýar. Olaryň uzak döwürler dowamynda goňsuçylykda, gatnaşyp ýaşamaklary we gün-güzeran, ýaşayyş şertleriniň, döp-dessurlarynyň meňzeş bolmagy, xullasy ruxy we material tarapdan umumy belgileriniň köp duş gelmegi bu dilleri türki dilli xalklaryň arasynda milletara dil xökmünde ulanmaga mümkinçilik döredipdir. Dilleriň özara täsiirleşmegi – dilleriň taryxy ösüşinde esasy faktorlaryň biri bolup xasaplanýar. Şonuň üçin-de bu mesele xemme wagt köpçülik lingwistleriň ünsüni özüne çekip gelipdir. Dilleriň biri-biri bilen

¹ Насыров Д.С., Коцанов К. М. Проблемы двуязычия и многоязычия в Каракалпакии. – Нукус: Каракалпакстан, 1990. 40-сах.

arabaglanyşygy dürli formalarda duş gelyär. Arabaglanyşygyň beýle görnüşlerini lingwsitler aşakdaky terminler bilen atlandyrypdyrlar: I. A. Bodue de Kurtene, A. W. Sherba, W. A. Bogorodskiý, B. Ýa. Wladimirtsow, G. Şuxardt, B. Gawranek, A. Rossetti we ş.m. birnäçe lingwistler «dilleriň aralaşmagy» («smeşenie ýazykow»), «gatyşyk diller» («smeşannye yazyki»),¹B. A. Serebrennikow, E. I. Ubrýatowa, Ýa.D. Deşeriew xäm I. F. Proçenko, W. Z. Panfilow we ene-de başga birnäçe lingwistler, «dilleriň özara baglanyşygy» («wzaimodeýstwie ýazykow»)²U. Waynrayx, E. Xaugen, W. Ya. Rozentsweyg, E. M. Wereshagin we ene-de başga alymlar «dilleriň özara täsirleşmesi» («ýazykowye kontakty»)³, E. M. Werşagin, M. M. Mixaýlow, Ýa. D. Deşeriew we I. F. Protçenko, T. A. Bertagaew, W. A. Awrorin we ş.m. lingwistler bolsa «bilingwizm», «ikidillilik» («dwuýazyçie»)⁴. Bu terminler dilleriň özara baglanyşygyny bildireni bilen olar bu xadysany anyk we doly aňlatmaýarlar. Olaryň xer biri dilleriň özara täsirleşmek xadysasyna xer dürli

¹ Бодуэ де Куртэне И. А. О смешанном характере всех языков- Бодуэ де Куртэне И. А. Избр. труды по общему языкознанию – М.: Госиздат, 1963., Щерба Л. В. О понятии смешения языков- Избр. Работы по языкознанию и фонетике. В 1-х т. – Л.: Ленингр. Отд-ние, 1958., Богородский В. А. К. Вопросы о смешанных языках. – Этюды по татарскому и тюркскому языкознанию – Казан.: Казанского ун-та, 1933., Владимирцов Б. Я. О двух смешанных языках Западной Монголии. Яфетический сборник. – Пг. 1923., Шухардт Г. К. вопросу о языковом смешении. – Избр. Статьи по языкознанию. М.-Л.-1950., Гавранек Б. К. проблематике смешения языков.-Новое в лингвистике, вып. VI. –М.: Радуга, 1972., Россетти А. Смешанный язык и смешение языков.- Новое в лингвистике, вып. VI. –М.: Радуга, 1972.

² Серебренников Б. А. Проблемы субстрата.- Докл. И сообщ. Ин-та языкознания АН СССР.- М.: АН СССР, -1956. - №9., Убрятова Е. И. Взаимодействие языков на материале взаимоотношений якутского и эвенкийского языков. – В. кн. Докл. И сообщ. Ин-та языкознания АН СССР М.: АН СССР, -1956., Дешериев Ю. Д. Протченко И. Ф. Развитие языков народов СССР и советскую эпоху. – М.: АН СССР, 1968., Панфилов В. З. Взаимоотношение категорий языка и мышления при двуязычии. – М.: Наука, 1972.

³ Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. (Перев. с англ.) . – Киев: 1979., Хауген Э. Языковой контакт.- В кн.: Новое лингвистике, вып. VI.- М.: Радуга, 1972., Розенцвейг В. Ю. Языковые контакты.- Л.: Наука, 1972., Верещагин Е. М. Психолингвистическая проблематика теории языковых контактов.- ВЯ.: -1964, - №6.

⁴ Вершагин Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизм)- М: Наука, 1969., Михайлов М. М. Двуязычие и взаимовлияние языков. – В кн. Проблемы двуязычия и многоязычия.- М.: Наука, 1972., Дешериев Ю. Д., Протченко И. Ф. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия. В. кн.: Проблемы двуязычия и многоязычия. -М.: АН СССР, 1972., Бертагаев, Т. А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления. В. кн. Проблемы двуязычия и многоязычия.-М.: АН СССР, 1972., Аврорин В. А. Двуязычие и школа. – В кн. Проблемы двуязычия и многоязычия.-М.: АН СССР, 1972.

xäsiet berýär. Bu xadysa ilki öwrenilip başlan wagtlarynda G.Şuxardt, I. A. Boduen de Kurtene we ş.m. lingwistleriň işlerinde «dilleriň aralaşmagy» («smeşenie ýazykow») termini bilen atlandyrylan. Öwrenizileriň soňky işlerinde bu terminleriň manysynda aýratynlyklaryň bolandygy duş gelýär. Mysal üçin, L. W. Sherba geçen asyryň 20-nzi ýyllarynda «dilleriň aralaşmagy» («smeşenie ýazykow») termininiň ornuna «dilleriň özara täsirleşmegi» («wzaimnoe wliýanie yazykow») terminini ulanmak dogry bolyar, - diyip xasaplapdyr. Ol: ««Aralaşmak» sözi iki diliň bir erde baglanyşykdy bolup, deň derežede täze bir diliň peýda bolmagyna gatnaşmagy mümkin dien düşünzäni näxilidir bir derežede aňlatmagy mümkin, emma bu dilleriň özara täsirleşmek xadysasyny doly we anyk bildirmeyar»¹, - diyip oz pikirini delillendirýar.

«Aralaş dil» termini A. Rosettiň 40-nzy ýyllarda basmadan çykan işlerinde ulanylypdyr. Ol «Amerikanyň norwež ýa-da reol` dilleriniň mysalynda görşümüz yaly, xacan –da iki morfologik sistemanyň özara bir-birine otup durmak ýagdaýlarynda «aralaş dil» («smeşannyý ýazyk») terminini ulanmaga bolýar»², - diyip yazyar.

60-nzy ýyllarda B. Gawranek «dilleriň aralaşmagy» («smeşenie ýazykow») terminini ulandy, emma öwrenilýän xadysany «dilleriň özara täsirleşmegi» («ýazykowoý kontakt») termini bilen atlandyrmaga bolýanlygy xakynda aşakdaky yaly pikir aydyar: «Andre Martine tarapyndan girizilen we U. Waýnraýxyň işleri arkaly giň ulanylyşa ee bolan bu termin soňky işlerde (Waýnraýx, Fogt, Xaugen,

¹ Щерба Л. В. О понятии смешение языков. – В кн. Избр. Работы по языкознанию и фонетике. В. 1-х т.- Л.: Наука, 1958.42-сах.

² Росетти А. Смешанный язык и смешение языков.- В. кн. Новое в лингвистике, вып. VI. – М.: Прогресс, 1972. -112-113 – сах.

Zawodskiy xām t.b.) alymlar tarapyndan ulanylyp başlady: ol oňaýly, esasan-da giň. Ol lingwistik gatnaşyklarda xiç zady düşündirmeyär, diňe dil bilen baglanyşykly ýagdaýlary aňladyp, «dil interferentsiýa» termini bilen bellemäge mumkin bolan xadysa garama-garşy goýalýar»¹.

«Dilleriň özara täsirleşmegi» («Ýazykowye kontakty») termininiň giň ulanylmaga ee bolup gitmegine diňe bir 1965-nzi ýylda basmadan çykandan soň daşary ýartlarda 7 gezek, 1979-nzy ýylda bolsa rus diline terjime edilen, U. Waýnraýxyn kitaby däl, eýsem, «Dilleriň aralaşmagy» («Smeşenie ýazykow») terminine garanda «Dilleriň özara täsirleşmegi», («Ýazykowye kontakty») termininiň giň we oňaýlylygy, bu termininiň dilleriň özara täsirleşmek xadysasynyň sotsial we lingwistik ugurlaryny özünde žemlän, giň we umumy düşünzeligi bolup xasaplanýar. «Dilleriň aralaşmagy» («Smeşenie ýazykow») ýa-da «dilleriň özara baglanyşygy» («wzaiýmodeystwiya yazykow») terminleri bu protsesse diňe lingwistik sypatlama berýär.

«Dilleriň özara täsirleşmegi» («Ýazykowye kontakty») termininiň manysy xäli bir teoriýa salynmadyk. Birnäçe alymlaryň düşündirmegi boýança bu termin: «... indiwiidiň bir wagtda iki ya-da birnace dilleri ulanmagyny bildirýar»², ikinzi topar alymlar dilleriň özara täsirleşmegi diende bir sözleýiş toparynda iki ýa-da ondan-da köp dilleriň funksiional xyzmat etmegine düşünýär³.

¹ Гавранек Б. К. проблематике смешения языков.- В кн. Новое в лингвистике. Вып. VI.-М.: Прогресс, 1972. 94-сах.

² Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. (Пер. с англ.).-Киев: 1979. 22-сах.

³ Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. – Л:Наука, 1972. 3-сах., Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Наука, 1966.535-сах.

Taryxda dilleriň ösüşiniň we biri-birine täsir etmeginiň xer durli yollary, görnüşleri bar. Bu olaryň ýaşayşyndaky sotsial faktorlara, olaryň žemgyetde dar ya-da giň ulanylyşyna, xer diliň struktura-tipologik aýratynlyklaryna, xer dilde sözleýžileriň sanyna, olaryň xyzmat edýän territoriýasyna baglanyşykly bolýar. Şoňa görä-de alymlar dilleriň özara täsirleşmeginiň aşakdaky ýollaryny görkezipdirler; a) Ösen xalklaryň dilini we medenietini başga xalklara zorlap ornaşdyrmak, ezilýän klasslaryň dilini we medenietini ýok etmek ýoly; b) käbir dilleriň differentsirlenip çykmak ýoly. Bu ýagdaýda bir dil ikinzi dilden bölünmäge xereket edýär; w) dilleriň goşulyşmagy, ýagny bir diliň ikinzi diliň sostawyna goşulmak ýoly; g) öz ýazuwyna ee bolmadyk az sanly xalklaryň dilleriniň kem-kemden ýok bolmagy; d) dilleriň özleriniň içki mumkinciliklerinden peýdalanyp we başga dilleriň täsirinden baýyp, ösüş ýoly. Käbir türki dilleriň bir-birine täsir etmek meseleleriniň taryxyny I. A. Bogorodiýtskiden başlamak dogrudyr¹. Ol türki dilleriň ösüş taryxyny öwrenmekde lingwistik geografiýa metodyn peýdalanmagy maslaxat berdi we şu metod esasynda käbir fonemalaryň ösüş taryxyny delilläp berdi. Şonuň bilen birlikde özbek diliniň dialektlerini öwrenip, E. D. Poliwanow bu dile üç dürli genetiki taýdan täsir eden dilleriň tasirini aýdyp gecipdir. Özbek dilindäki dialektleriň biri-birinden uzaklaşmagynyň esasy sebäbiniň biri xökmünde şu faktory görkezýär. Goňşy dilleriniň täsirini aýdyp, ol şol dialektlerdäki bu täsiri goşulyşmak xadysasy diýip düşünyär. Şeýle hem E. D. Poliwanow özbek diliniň dialektlerini klassifikatsiyalamakda taryxy-genetik sebäpleri xasaba almalydygyny aýdýar we özbek diliniň oguz goworyna iň

¹ Богородицкий В. А. Введение в татарское языкознание. – Казань; Казанск. Ун-та, 1953. 106-сах.

ýakyn garyndaş dil türkmen dilidigini, gypżak gepleşigine iň ýakyn garyndaş dil garyndaş dil gazak we garagalpak dilleridigini aýdyp geçýär¹.

Özbek diliniň dialekt sostawynyň beýle derežede köp dürlüligini W. W. Reşetow ondaky gepleşikleriň genetik taýdan arabaglanyşygy bolup, territoriýa taýdan türki dilleriň gatyşykdygyny we uzak döwürler dowamyndaky dili we etniki taýdan gatnaşyklarynyň guýcluliginden²-diyip bilyar.

Dilleriň özara täsirleşmegi bilen biri-birini baýytmagy, şol esasda olaryň xemişe özgerip, ösüp barmagy xakynda söz edenimizde biziň öňi bilen ol xalklaryň geografik erleşişini, xaýsy xalklar bilen bile, aralaşyp ýa-da goňşy ýaşap gelýändigini, wagt taýdan xaýsy döwürlerden bári şeýle geografik şertlerde ýaşaýanlygyny, zemgyetde erine etirýän xyzmaty taýdan xaýsy dil özüniň artykmaçlyklaryna eedigine, xaýsy diliň döwlet dili bolup kabul edilendigine aýratyn uns bermek gerek. Bu faktorlar şol dilleriň, erli gepleşikleriniň ösüş ýoluny belleýär we ol belli derežede edebi dilede täsir edýär. Şonuň üçin-de biz dilleriň özara täsirleşmegi dienimizde, edebi dili-de xasaba alan ýagdaýda, ol dilleriň erli gepleşiklerini göz öňümüzde tutmagymyz gerek. Sebäbi dilleriň beýle özara täsirleşmegine baglanyşykly bolan özgerişler edebi dil bilen onuň erli gepleşiklerinde bir xili dälidir. Dilleriň täsiri belli bir territoriýada özboluşly aýratynlyklary bilen, ýagny xaýsy dilleriň wekilleriniň aralaşyp ýaşamagy bilen gonuden - göni baglanyşykly bolýar. Muňa mysal xökmünde, Garagalpagystanyň gunorta rayonlarynda (Dortgul, Beruny, Ellikgala we Amuderya) ozbek we

¹ Поливанов Е.Д, Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Ташкент: Фан, 1933. 9-23 сах.

² Решетов В. В. Узбекский язык.-Ташкент: Укитувчи, 56-сах.

türkmen millet wekilleri san taydan kopculigi gurayar. Ol rayonlarda 1970-nzi ýyllaryň maglumatlaryna gora 155049 adam ozbek, 25727 adam türkmen, 13775 adam gazak, 8, 017 adam bolsa garagalpak millet wekili ýaşayar¹. Şonuň üçin-de bu erde ýaşayan garagalpklaryň sözleýiş diline özbek we türkmen dilleriniň täsiri güýçli duýalsa, ikinzi bir tarapdan, bu territoriýada ýaşayan türkmenleriň sözleýiş diline garagalpak diliniň täsiri az duýalýar. Garagalpagystanyň Xożaili, Taxýadaş, Şomanaý raýonlarynda ýaşayan türkmenleriň sözleýiş diline garagalpak diliniň täsiri güýçli. Sebäbi ol raýonlaryň basym köpçuligini garagalpklar gurayar.

Garagalpak we türkmen dilleriniň, şeýle hem bu dilleriň dialekt sistemasynyň öwrenilmek ob`ekti bolmagy, olara aýratyn üns berilmegi, görnükli daşary ýart alymlarynyň, şeýle-de belli erli alymlaryň işleriniň şu meselä garadylmagy şony görkezýär, dilleriň özara täsirleşmegi, netizede olaryň özgerişe duşmagy, ösüşi adaty kanunalaýyk xökmünde seredilmelidir. Sebäbi eke adamlar bir-biri bilen xemişe dil arkaly näxilidir bir gatnaşykda bolsa, tutuş diller hem şeýle gatnaşykda bolýar, birinden birine sözler, grammatik formalar başga-da dil birlikleri otup kem-kemden baýyp baryar. Dilleriň özara täsirini anyklanda ol diller genetik taýdan garyndaş dilleri ýa-da бүтінлеý başga-başga dillermi, san taýdan azlykmy ya-da koplukmi, ol dilleriň haýsy döwlet dil xyzmatyny erine etirýär we ş.m. ýagdaýlaryny xasaba almalydyr.

Ýokarda aýdyp geçişimiz ýaly, türkmen xalky köp asyrlaryň dowamynda özi bilen gelip çykyşy boýança garyndaş xalklar bolan özbek, garagalpak, gazak

¹ Насыров Д. Н. Кошанов М.К. Проблемы двуязычия и многоязычия в Каракалпакии.-Нукус: Каракалпакстан, 1990.45-сах.

xalklary bilen bilelikde goňşy we gatyşyp ýaşar gelyärler. Şonuň üçin xem ol xalyklaryň arabaglanyşygy, biri-birine tasiri oran guycludir. Xazire cenli bu xadysa dowam edip gelyar we gun-günden güýçlenip baryar. Bu esasan olaryň dilleriniň özara täsirleşmeginde, biri-birini baylaşdyrmagynda aýdyň görünýär. Şonuň bilen birlikde Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň sözleýiş diline garagalpak diliniň täsiri gyrađen dälidir. Munuň xer xili sebäpleri bardyr.

Soňky wagtlarda Özbekistanda özbek diliniň, Garagalpagystanda garagalpak we özbek dilleriniň döwlet dili xökmünde kabul edilmegi bilen olaryň erine etirýän xyzmaty xem giňedi. Mekdeplerde okatmak, radio eşitdirişler, telewidenie, äxli geçirilýän mezlisler, iş dolandyrmak işleri Özbekistan möçberinde özbek dilinde, Garagalpagystanda bolsa garagalpak we ozbek dillerinde alynyp barylmany, ol dillerde gazeta, žurnallar neşir edilmegi we onuň döwlet tarapyndan gözegçilige alynmagy özbek we garagalpak dilleriniň äxmietini ene-de artdyrdy. Bu bolsa oz gezeginde Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň sözleýiş diline garagalpak diliniň täsirini ene-de guyclendirýar.

I. BAP. GARAGALPAGYSTANDA ÝaŞAÝaN TÜRKMENLERIŇ SÖZLEÝIŞ DILINE GARAGALPAK DILINIŇ FONETIK TÄSIRI NETIŽESINDE ÇEKIMLI SESLERDE ÝÜZE ÇYKAN ÖZGERIŞLER.

Türkmen we garagalpak dilleriniň bir-birine täsir edişi türkmen-rus, türkmen-iňlis, türkmen-arap dilleriniň öz-ara täsir edişi bilen birmeňzeş däldir. Sebabi, türkmen-rus, türkmen-arap dilleriniň öz-ara täsirleşmegi, birinžiden, ekonomika, ylym we texnika, medenieti boyanca osen xalklardan gorelde almak we şolaryň iş teźribelerini özlerinde ulanmak netizesinde peýda bolsa, ikinžiden, sözlük sostawy, grammatik gurluşy taýdan xiç bir ýakynlygy bolmadyk diller özara täsirleşýär. Şonuň üçin xem beýle täsirleşmek protsesinde öňi bilen bu dilleriň sözlük sostawy özara täsirleşýärler. Emma türkmen we garagalpak dilleriniň özara baglanyşygy ilki bilen xalklaryň aralaşyp ýaşamagy netizesindäki durmuşy gatnaşyklara esaslanan özara baglanyşyk bolýan bolsa, ikinžiden, türkmen we garagalpak dilleri garyndaş diller bolup sözlük sostawy, boýança-da, grammatik gurluşy boýança-da kop umumylyga ee dillerdir. Bu dillerde kop sözleriň gelip çykyşy boýança bir bolany üçin olarda leksika täsirleşmek bilen bir xatarda fonetik we grammatik täsirleşmek xem guyclidir.

Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, dilleriň özara täsirleşmek protsessinde esasy faktor we medeni gatnaşyklar xasaplanýan bolsa, onda olaryň dilleriniň täsirleşmek derežesi şol xalklaryň arasyndaky gatnaşygyň xili bilen ölçenýär. Şonuň üçin xem garagalpagystanly türkmenleriň sözleýiş diline garagalpak diliniň täsir etmek xadysasyn öwrenmek üçin şol iki xalkyň arasyndaky durmuş gatnaşyklarynyň görnüşini anyklamak örän äxmietli xasaplanýar.

Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleri garagalpak millet wekilleri bilen garym gatnaşygy boýança üç topara bölmek mümkin.

1. Garagalpak millet wekilleri bilen passiw gatnaşykdaky türkmenler.
2. Garagalpak millet wekilleri bilen wagtyňça gatnaşykdaky türkmenler.
3. Garagalpak millet wekilleri bilen aktiw gatnaşykdaky türkmenler.

Birinji topara degişli türkmenler Garagalpagystanyň Dörtgöl raýonynyň «Akgamyş», «Miskin», «Aramçukur», «Akbaşly», «Kelteminar», «Emirabat» obalarynda; Xožeyli raýonynyň «Azatlyk», «Gum oba», «Atalyk oba», «Aýmyrat oba» ýaly obalarynda; Şomanaý raýonynyň «Aýböwür», «Azat» ýaly obalarynda özbaşyna türkmençilik bolup uly obalarda ýaşap gelýärler. Olaryň dilleri, döredessurlary, toy - mareke, geyim-gezim ýaly zatlary Türkmenistanyň özünde ýaşayan türkmenlerden onçakly aýratynlygy köp däl. Sebäbi, ol erlerdäki türkmenler radio-telewideniýäniň özbek, garagalpak dillerindäki programmalary bilen bir xatarda köpinçä Türkmenistanyň milli radio-telewidenie programmalaryny hem diňläp, görüp gelipdirler. 1990- njy ýyllara çenli döwür içinde Türkmenistanyň döwürleýin metbugatyna ýazylyp, gazet-žurnallar alyp geldiler. Ýaşlary öz ene dillerinde türkmen mekdeplerinde okap gelýärler. Xatda türkmenleriň köpçülik bolup ýaşap gelýän Dörtgöl raýonynda «Türkmen milli-medeni merkez» açylyp, şol merkeziň «Mekan» ady bilen türkmen dilinde çykyan gazetler hem bar. Bu bolsa şol regiondaky türkmenleriň öz milli dilini, döredessurlaryny we medenietini doly dien yaly saklap galmagyna alyp gelipdir. Emma şeýle bolsa-da uzak wagtlar dowamynda goňşyçylykda ýaşamagy, şeýle-de köplenc erli radio-telewidenie programmalaryna tomaca etmekleri, erli dillerdäki

abunalara ýazylmablary, garagalpak we özbek dillerine döwlet dil statusynyň berilmegi ol türkmenleriň sözleýiş diline garagalpak diliniň az-da bolsa tasir etmegine alyp gelipdir. Meselem:

Aman azanda size baryadyzoý. (Aman ertir bilen size baryady-la.) Gözeliň alan sumkasy dym zor eken. (Gözeliň alan sumkasy gaty gowy eken.) Adam köp bolany ucin keynine gaytarypdyrlar ony (Adam kop bolany ucin ony yzyna gaytarypdyrlar.) Men ene gelerin birak işimi bitirmeseň özüňnen gör! (Men ene-de gelerin welin işimi bitirmeseň özüňden gör!)

Şu mysallardaky «- **zoý, dym, keyin, birak**» yaly elementler garagalpak diline degişli bolup, birinzi topar türkmenleriň umumy sözleýiş dilinde seýrek ulanylýar. Diýmek bu topardaky türkmenler bilen garagalpak millet wekilleriniň arasyndaky durmuşy gatnaşyklar passiw bolandygy üçin xem garagalpak diliniň bu toparyň sözleýiş diline täsiri az duýalýar.

Ikinzi topar türkmenlere türkmenleriň köpçülik bolup ýaşayan erlerinden Respublikanyň merkezine uzak wagta iş saparyna gelen adamlaryň we merkeze okamaga gelen ýaşlaryň dili mysal bolup bilýär.

Xer bir adam xaýsy millet wekili bilen gatnaşyk etzek bolsa, elinden geldiginden şol milletiň dilinde sözlemäge xereket edýär. Onuň üçin öňi bilen özüniň aýtzak zadyny (oý-pikirin) şol milletiň dilinde forma salmaga xereket edýär. Emma ikinzi dili gowy we doly bilmeýän adam sözüň özüne, onuň manysyna köp üns berip, sözüň formasyna az üns berýärler. Şeýlelikde sözüň formasynda öz ene diliniň elementlerini ýa-da nädogry bolan başga bir formany ulanýarlar. Şeýle bolanda olaryň sözleýişinde interferentsiýa xadysasy peýda

bolyar. Bu xadysa xakynda U.Waýnraýx şeýle pikir bildirýär: «Xaçan-da iki dilli (bilinigw) ikinzi sistemadaky diliň fonemasyny birinzi sistemaly diliň fonemasy bilen gatyşdyryp, ony birinzi sistemaly diliň fonetik kanunlary boýança aýtsa, ol yerde interferentsiya peyda bolyar.»¹

Beýle adamlar öz sözleýiş dilinde garagalpak dilindäki körgen sözünü kören ya-da gorgen, keledi sözünü geledi, kördiňbe sözün kördüňmi ýa-da kördüňme, özim sözünü ö:züm ýaly formada türkmen diliniň elementlerini goşup sözleýärler. Köplenç bu ýagdaýy olaryň özleri duýmaýarlar. Ýokarda belleýşimiz ýaly, türkmen we garagalpak dilleri garyndaş diller bolsalar-da olaryň xer biriniň ozlerine xas bolan birnace aýratynlyklary bardyr. Türkmen mekdeplerinde okap, türkmenleriň köpçülik bolup ýaşap gelyän erlerinden respublikanyň merkezine köp wagta iş saparlary bilen gelen adamlar we okamaga gelen ýaşlar gatnaşygyň ilkinzi dowurlerinde garagalpak dilini gowy bilmeseler-de wagtyň geçmegi bilen bu dildäki sözleriň aýdylyşyny gowy öwrenýärler, garagalpak diliniň sözlerini anyk fonetik formasyna oran yakyn aydyrlar. Xatda olar oz obalaryna gaydyp gelip, türkmenler bilen öz ene dilinde gatnaşyk edenlerinde-de, ozleri duymazdan garagalpak diline xas bolan formalary (elementlerdi) ulanyrlar. Bu bolsa, guraly sypatynda köp ulanan garagalpak dilini soň öz ene dilinde pikirini forma salmakda xem ulanylandygyny we netizede iki diliň elementlerini gatyşdyrandygyny gorkezýar. Meselem: *Nokis zordygoy. Xer kün üş para okoyok. Iki paradan keyin yras karynlary doyyryok. Birak pakta wagty kyyn bolyody. Azan milen atyza alyk gityedi. Ayrym wagtlar owkadam bolman galyady. Azyk gelyedikgoy. (Nokus*

¹ Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев: 1979. 39 – сах.

gowydy-la. Xer gün üç para okayardy. Iki paradan soň gowy naxarlanýarys. Emma pagta wagty kyn bolyardy. Ertir bilen pagta meydanyňa alyp giderdi. Ka maxallar naxar xem bolman galyardy. Xorlanyp gelyardikle.)

Merkezde okap yören student ýaşlaryň sözleýiş dilinden ýazylyp alynan şu tekstdäki mysallardan görnüşi ýaly öz obalarynda türkmenler bilen gepleşenlerinde xem ol garagalpak diline degişli bolan elementleri ulanypdyrlar. Şol uzak wagtlyk saparda bolup gelen adamlar we merkezde okap ýören student ýaşlar obalaryna bütinleý dolanyp gelenlerinden soň birnäçe wagtyň geçmegi bilen ol öz türkmençe sözleýişini gowulaşdyrýar. Emma şol aralykda öwrenip galan, sözleýişinde ulanýan garagalpak diline degişli bolan käbir elementleri onuň deňi-duş ýaşlar tarapyndan kabul edilýän we şol obadaky türkmenler tarapyndan gepleşiklerinde ulanýan yagdaylary-da bolýar. Elbetde, bu dilleriň täsirleşmeginde kanunalaýyklaryň biri bolup xasaplanýar. Sebäbi diller täsirleşende kabul edilýän xer bir elementi ilki bilen bir adam ulanýar, soňra ol köpçülik tarapyndan kabul edilýär we gaýtalanyp başlanýar. Bu xakynda E. Xaugen: «Dile kabul edilýän xer bir elementi öňi bilen bir adam ulanýar, soňra ol köpçülik tarapyndan kabul edilýär we sözleýişinde ulanylyar»¹ diýip belleýär. Şonuň üçin xem beýle xadysalar sözleýiş diline maxsus xadysa xasaplanýar. Sebäbi edebi diliň üstünden gözegçilik edilýär.

Üçinzi topar türkmenler Garagalpagystanyň Xoželi raýonynyň «Naýman köl», «Saraý köl», «Amuderýa» obalarynda, Şomanaý raýonynyň «Prawda», «Gagarin» kolxozlarynda, Taxýataş etraplarynda garagalpak millet wekilleri bilen gatyşyp gidipdir. Olaryň bir-iki öýli bolup garagalpaklaryň arasynda ýaşamagy,

¹ Хауген Э. Введение в социалингвистику. М. 1978. 344-сах.

ýaşlarynyň garagalpak çagalary bilen oýnap ulalyp, garagalpak dilindäki mekdeplerde okap bilim-terbie almagy, şeýle-de garagalpak millet wekilleriniň çagalary bilen oýnap, ulalansoň şolar bilen maşgala gurmagy olaryň sözleýiş diline-de güýçli täsir edipdir. Olaryň ýaşlary garagalpakça aktsientsiz, türkmençe bolsa garagalpak diliniň guýclı aktsienti bilen gepleýarler. Meselem: Kayyp papiros şekmeýdi, nas şekedi. Ol xäzir öýge kelue gerek. Saşymdy alyp ber digendi mektepde. (Ş. G. k-zy).

Şeýle ýaşlaryň käbirini dili boýança doly garagalpaklaşan xasaplamaga bolýar. Muňa seretmezden şeýle oğlan-gyzlaryň dilini anyk yzarlasaň, türkmen diliniň käbir elementlerine düş gelmek mümkin.

1. Türkmen we garagalpak dilleriniň çekimli sesleriniň özara aýratynlyklary.

Garyndaş diller bolan türkmen we garalpak dillerindäki sesleriň mukdarynda, artikulyatsion bazasynda, fonetik kanunalaýyklarynyň peýda boluşynda umumylyklaryň bolmagy bilen birlikde özara tapawutlanýan aýratynlyklar xem az düşmäýar. Sebäbi bu dilleriň artikulyatsion bazasy asyrlar dowamynda peýda bolup, ol şol dildäki sesleri aýtmaga uýgunlaşandyr. Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň cözleýiş diline garagalpak diliniň fonetik täsirini öwrenmek üçin bu iki garyndaş dilleriň fonetikasyndaky aýratynlyklary aýdyp geçmegi makul bilýäris. Şol maksat bilen garagalpak diliniň fonetikasýndan kabir maglumatlary getirmegi we türkmen diliniň fonetik sostawy bilen deňeşdirip gecmegi dogry xasap edýaris.

Garagalpak diliniň çekimli sesleri san taýyndan türkmen diliniň çekimli seslerine deň bolany bilen xili boýança bu garyndaş dilleriň çekimli sesleri ozara tapawutlanyan aýratynlyklara eedir. Türkmen dilinde 9 çekimli ses bar bolup, olar: a, o, ö, u, ü, y, i, e, ä. Olaryň xer biri bir we köp bogunly sözleriň sostawynda gelip, uzyn we gysga aýdylyar xem-de many tapawutlandyryşlyk, ýagny fonema xyzmatyny erine etirýär. Professor A. P. Potseluewskiniň¹, N. K. Dmitriewiň² we birnäçe türkmen dilçileriniň³ pikirine görä, türkmen dilinde žemi 16 çekimli fonema bolup, olaryň 8-i: a:, o:, u:, u:, y:, i:, o:, a: uzyn we 8-i bolsa: a, o, u, u, y, i, o, e (e) gysga aýdylyar.

A. Annanurow, S. Kürenow ýaly alymlaryň pikirine görä türkmen dilinde 18 çekimli fonema bolup, olaryň 9-y (a:, o:, u:, u:, y:, i:, o:, e:, a:) uzyn, 9-y bolsa (a, o, u, u, y, i, o, e, a) gysga çekimli fonema xasaplanyar.⁴

Garagalpak dilinde 9 çekimli fonema bar bolup, olar: a, o, u, u, y, i, o, e, a. Türkmen dilinde çekimli sesleriň uzyn we gysga aýdylmagy fonema xyzmatyny erine etirýär. Şonuň üçin-de türkmen dilinde 18 fonem. Emma garagalpak dilinde beyle dal. Bu xakynda akademik A. Dawletow: «Birnace dillerde, meselem, türkmen, gyrgyz, ýakut dillerinde bir sesiň uzyn we gysga aýdylmagy many tapawutlandyryşlyk, ýagny fonema xyzmatyny erine etirýär. Emma garagalpak dilinde belli bir sesiň uzyn we gysga aýdylmagy semantik many bildirmek üçin

¹ Поцелуевский А. П. Фонетика туркменского языка. Ашхабад, 1936. 32 –сах.

² Дмитриев Н. К. Долгие гласные в туркменском языке. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Част 1. Фонетика, М.: 1955.182-сах.

³ Тэчмырадов Т., Худайгулыев М. Хэзирки заман түркмен эдеби дилиниң фонетикасы. Ашгабат. 1970. 15-сах.

⁴ Аннануров А. Дил билиминиң эсаслары. 1 бөлүм, Ашгабат.1971.168-сах. К

ulanylmaýar, diňe fonetik ýagdaýa baglylykda kä uzyn, kä-te bolsa gysga aydylmagy mukmin» diyip¹ pikir bildirýar.

Türkmen we garagalpak dilleriniň çekimli sesleri artikulyatsiýa taýdan oryny boyanca-da bir-birinden tapawutlanýar. Garagalpak diliniň çekimli sesleri diliň gorizental` ýagdaýy boýança: alynky xatar, ortaky xatar, yzky xatar; diliň wertikal ýagdaýy boýança: ýokarda galyş, ortaky galyş, aşaky galyş; dodaklaryň gatnaşygy boýança: dodaklanýan we dodaklanmaýan çekimli seslerde bölünýär.

Diliň gorizental` yagdayy boyanca.

Turkmen dilinde.

Alynky xatar: i, u, e, o, a.

Ortaky xatar: y.

Yzky xatar: u, o, a.

Garagalpak dilinde.

Til aldy: e.

Til ortasy: i, e, u, o.

Til arty: a, o, u, y.

Diliň wertikal` ýagdaýy boýança.

Turkmen dilinde.

Ýokarky galyş: i, u, ü.

Ortaky galyş: e, o, ö, y.

Aşaky galyş: ä, a.

Garagalpak dilinde .

Кысык: y, u, u, i, e.

Ашык: a, o, o, a.

¹ Аннануров А. Дил билиминиң эсаслары. 1 бөлүм, Ашгабат. 1971.168-сах. Түркмен дилиниң узын ве гысга чекимлилери. Ашгабат, 1970. 30-сах.

Tablitsalardan görşümüz ýaly, diliň gorizontaı ýagdaýy boýanča sesleriň peýda bolýan orunlarynda birnace tapawutlylyklar bar.

Türkmen dilinde alynky xatar seslerine i, ü, e, ö, ä sesleri degişli bolsa, garagalpak dilinde til aldy seslere diňe e sesi degişli bolup xasaplanýar. Türkmen dilinde ortaky xatar seslerine y sesi degişli bolsa, garagalpak dilinde y sesi til arty ses xasaplanýar, til ortasy seslere i, e, ü, ö sesleri degişli xasaplanýar. Garagalpak dilindäki yzky xatar (til arty) seslere y sesi girizilen diýmesek, başga tapawudy ýok. Diliň wertikaı ýagdaýy boýanča xem sesleriň peýda bolýan orunlarynda xer diliň özüne xas bolan aýratynlyklary bardyr. Türkmen diliniň ortaky we aşaky galyşlaryndaky a, o, ö, e sesleri garagalpak diliniň «aşyk» seslerine dogry gelyar. Emma türkmen diliniň ortaky we aşaky galyşlarynyň y, e sesleri garagalpak diliniň «kysyk» toparyna girýar. Garagalpak diliniň diliň wertikaı ýagdaýy boýanča aşyk we kysyk diýip bölünişleri türkmen dilindäki «giň we dar» sesler bölünişlerine gabat gelýär. Dodaklanýan we dodaklanmaýan (erinlik we eziulik) sesleriň bölünişlerinde bu garyndaş dillerde xiç xili tapawut ýok.

Türkmen we garagalpak dilleriniň fonetikasyndaky şeýle aýratynlyklar bu iki millet wekilleri özara gatnaşyk edenlerinde, dilleriň täsirleşmegi netizesinde olaryň sözleşşinde dürli xili aýratynlyklary emele getirýär. Meselem:

Garagalpagystanyň Xożaili, Şomanaý raýonlarynda ýaşayan türkmenleriň sözleşş diline garagalpak diliniň fonetik täsiri netizesinde sesleriň çalyşyp ulanylmagy, gabatlaşmagy, uzyn we gysga çekimlileriň özara tapawutlanmazlygy, käbir b, g, ý, l, x ýaly çekimsizleriň düşip galmagy netizesinde ikinzi dereželi uzynlygyň peýda bolmagy, sözüň başynda aýyk çekimsizlere derek dymyk

çkimsizleriň ulanylmagy, şol orunda x sesiniň artdyrylmagy, ene-de şol fonetik orunda e (e), o, ö çekimli sesleriň diftonglaşmagy ýaly peýda bolan birnäçe fonetik xadysalara duş gelmek mümkin. Elbetde şeýle fonetik xadysalaryň bir diliň dialektleriniň arasynda-da ya-da edebi diliň öz içinde xem peýda bolmagy mümkin. Biz bu erde Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň sözleýiş diline garagalpak diliniň täsiri netizesinde peýda bolan fonetik xadysalary owrenmegi oz öňümize maksat edip goýduk. Emma olaryň käbiri türkmen diliniň käbir dialektlerinde başga sebäplere görä peýda bolan xadysalara gabat gelmegi-de mumkin.

Täsirleşýän türkmen we garagalpak dilleriniň sözleýiş mexanizm-leriniň bir-birine gatnaşygy aspektinde seredende Garagalpagystan türkmenleriniň arasynda gatnaşyk ikidillilik giň ýaýrandyr. Gatyşyk ikidillilik ikinzi diliň strukturasyna köp sanly ekstralingwistik elementleriň geçmegi üçin golaýly şertler döredýär. Bilingwiň sözleýişinde onuň soň öwrenen diline maxsus bolan normalaryň ulanylyş derežesi bilen ölçelende türkmençe-garagalpakça ikidillilige gatyşyk bilingwizm xökmünde seretmek mümkin. Gatyşyk ikidillilige iki diliň elementleriniň gatyşdyrylmagy maxsus xadysa xasaplanýar, şol elementleriň dowamly we tiz-tizden ulanylmagy bolsa, köplenç, olaryň ikinzi diliň sistemasyna doly kabul edilmegine getirýär. Şeýle ikidillilik wagtynda bir diliň elementleri ikinzi diliň elementleri bilen gezekleşýär.

2. Garagalpak diliniň täsiri netizesinde çekimli sesleriň sözün sostawyndaky gezekleşmesi.

a//ä sesleriň birinzi bogunynda gezekleşmesi köplenç garagalpaklar bilen aktiw gatnaşykda bolan üçünzi topar türkmenleriň sözleýiş diline, şeýle hem garagalpaklar bilen wagtlaýyn gatnaşykdaky ikinzi topar türkmenleriň sözleýiş dilinde köp duş gelýär. Meselem:

Talep kanşa küşli bolsa, iş bolady. (Talap näçe güýçli bolsa, iş bolýar.)
Nazerge ilmeýdigen narse dalzoy bi. (Bu nazara ilmeýan zat dal-a). Gaytem xalka yardım eduw gerekgoý. (Gayta xalka komek etmel-a). Ters eywana goyuwa gälemçe tapuw gerek indi. (Eýwana goýar ýaly maýda agaç tapmaly indi.) Ballaň barin pakta kowdy bardem. (Bu erde-de oglanlaryň äxlisini pagta kowdy.)

Bäxär // baxar ýaly käbir sözlerde ikinzi bogunda-da a//ä sesleri gezekleşýär. Emma beyle sozler san tayyndan oran az xasaplanyar. Sebabi bu xadysa koplenc garagalpak diline arap we pars dillerinden geçen sözlerde duş gelýär.¹ Meselem:

mäsläxät // maslaxat, käramat// keramat, rähät//irät//raxat. Ballaň irätin körgeýseň, balam! (Çagalaryň raxatyny görgeýseň, oglum!) mäsläxat bolsa, endi by bilaň ugryna da çykabermek dep otyrypmyz. (Maslaxat bolsa, indii bu oglumyzyň ugryna-da cykybermek diyip otyrys.) Baçar kelse xamme narse oygonyp başlaýdy. (Baxar gelse äxli zatlar žanlanyp başlaýar.)

a//e sesleriniň gezekleşmesi «kemzol»//kamzol, kemput//kamput// konfeta» ýaly rus dilinden geçen sözleriň birinzi bogunda duş geläýmese, başga sözlerde

¹ Есемурат Бердимурат улы.Хэзирги карақалпақ тили. Лексикология. «Билим» баспасы. Нөкис-1994.70-73 сах.

köplenç sözün soňky bogunlaryna maxsus xadysa xasaplanýar. Meselem: *kaytem// gaytem //gaytam, kalem// galem// gallam, nazer/ /nazar, maşset/ /maksat, xokumet // xokumat, xayel// ayal.*

Maşsedem maşyn alypdy. (Maksat-da maşyn alypdyr.) Men saňa burynam bir gälem beripdimgoý. (Men saňa öňem bir galam beripdim-le.) Xäýel diýeniň sykmanyn bişirip otyrsa da. (Aýal dieniň naxary bilen bolsa-da).

a// y sesleriniň gezekleşmesi sözleriň äxli bogunlarynda toparlaryň üçisiniň xem sözleýiş dilinde-de duş gelýär. Meselem: *byrmak // barmak, çalwyr// şalwyr// žalbar, žyýlamak // ýyglamak // aglamak. Byrmaklaryň arasynam ýaw, kara kir bolypdygoý. (Barmaklaryň arasyny xem ýaw, gara kir bolypdyr-la.) Kyssanma, şalwyrmy bir giýiwalaýyn! (Xowlukma, žalwarymy bir geeyin.) Žylaw otyrma balam, öziňi xorlama, bi xär kimiňem başynda bar närse! (Aglap oturma balam, özüňi xorlama, bu xer kimiň xem başanda bar zat!)*

e // ä sesleriniň gezekleşmesi ikinzi we üçünzi topar türkmenleriň sözleýiş dilinde köp duş gelýän fonetik xadysa xasaplanýar. Bu ikinzi topar türkmenleriň sözleýiş dilinde olaryň sözün manysyna köp üns berip, onuň aňladylyş formasyna az üns berileninden peýda bolan bolsa, üçünzi topar türkmenleriň sözleýiş dilinde gatnaşykdaky köpçülik garagalpak millet wekilleriniň diliniň uzak döwürleýin, dowamly täsiriniň netizesinde peýda bolandyr. Bu sesleriň gabatlaşmagy olaryň sözleýiş dilinde, köplenç, sözleriň birinzi bognunda peýda bolýar. Meselem: *xapte // xäpde// xepde, mäýdan //meýdan, şärt//şert, däreže//dereže, lägen // legen, näsip // nesip, napes // nepes, tarek//darek// derek.*

Mäýdan işleri er ballaň işi boladyzoý. (Meýdan işi erkek kişiniň işi bolýarla.) Öz miýnetleri bilen kette därezege etgen eken. (Öz zäxmeti bilen uly / wezipä / derežä ee bolan eken.) Lägen äkel de azaň eline suw akyz. (Legen getirip azaň elini yawdur.) Nasip etse byyyyl balany uylendirmekcimiz. (Nesip bolsa bu yyl oglumyzy öýlendiržek bolýarys.)

i // e sesleriniň gezekleşmesi we ondan köp bogunly sözleriň başynda birinzi, ikinzi bogunlarynda, käbir ýagdaýlarda sözüň soňunda-da duş gelýär. Meselem: enžir// inžir, keme//gemme//gämi, erteň// ertir, eň//iň/, beker//bekar//bikar, eki//iki.

Enžirlerem bişip ýatyr. (Inžirler xem bişip başlady.) Şarlawykdan qalažaca kemede yük taşaganlar. (Şarlawukdan Dörtgüle çenli gämiye yük daşanlar.) Erteň keler diyip bizer kop kuttik. (Ertir geller diyip biz kün garaşdyk.)

i // e sesleriň gezekleşmesi türkmen diliniň saryk (keme, gürze)¹, noxur (geze, xeç, tez)², azerbaýzan diliniň mugan toparynyň sözleýiş dilinde (xämeşe)³ duş gelýär. Garagalpagystanda ýaşaýan türkmen tireleriniň Türkmenistanyň territoriýasynda ýaşaýan böleginiň sözleýiş dilinde i // e sesleriniň gabatlaşmagy duş gelmeýänligi sebäpli biz ony garagalpak diliniň täsiri netizesinde peýda bolan fonetik xadysa xasaplayarys.

i // y sesleriniň gezekleşmesi *yýkmaş // yýkmas-ikbaş, tyňlamak // dyňlamak* – *diňlemek* ýaly sözlerde duş gelýär. Meselem: *Yýkmaş ýasawga kaýym agaç*

¹ Нартыев Н. Түркмен дилиниң сарык диалекти. Чәржев. 1959. 41- сах.

² Мухыев Х. Түркмен дилиниң нохур диалекти. Ашгабат. 1959. 187- сах.

³ Азәрбайчан дилиниң муган групу шивәләри. Бақы. 1955. 32-сах.

ekeni. (Ikbaş ýasamaga oňaýly agaç eken.) Bir aýdylzansoň tyňlaw kerek goý. (Bir aýdylandan soň diňlemel-a.)

e // a sesleriniň gezekleşmesi-de owrenilýan regiondaky ikinzi we üçünzi topar türkmenleriň sözleýiş dilinde köp duş gelýän xadysalardan biri xasaplanýar. Bu ses almaşygy köplenç, sözüň birinzi we soňky bogunlarynda bolup geçýär. Meselem: *şamal // samal- şemal, žamal- žemal, dana-dane, miwa-miwe, germaw-germew, tegirman-degirmen, şarap-şerap.*

Şamaldyň derdinden közler aşylmaý kaldy. (Şemalyň derdinden gözlerimiz gapylyp galdy.) Şarap işip mäs bolyp kolza tüşipdi. (Şerap içip pýan ýagdaýda tutulypdyr.)

Bu ses gezekleşmesi diňe Garagalpagystan türkmenleriniň sözleýiş dilinde dal-de Garagalpagystanda ýaşaýan gazaklaryň dilinde-de duş gelýär.¹

Ä// e sesleriniň gezekleşmesi *nereste // -neresse-näresse, şegirt-şägirt* yaly sözlerde duş gelýär. Meselem: *O bir näreste balagoý. (Ol bir näresse oglanzyk-la.) Usta Kerimem ýaş wagty Koňratta bir namdar ustaň şegirti bolyp kelgen. (Ussa Kerim xem ýaş wagty Koňratda bir atly ussanyň şägirdi bolup gelipdir.)*

e // i sesleriniň gezekleşmesi türkmen dialektleriniň birnäçesinde² şeýle xem türki dilleriň köpüsünde ulanylýar³. Biz onuň diňe garagalpak diliniň täsiri netizesinde peýda bolanlaryna mysallar getirýäris. Meselem: *miynet-meýnet, işegi// icegi-icege, eritiw// eritdiw-eretmek, xikaya-xekaya. Miynet hakyn wakgynda bermese, xalk işlemeýdi axyr. (Meýnet/zäxmet/ hakyny wagtynda bermese, xalk*

¹ Бекетов Б. Каракалпак қазақтарының тили. Алматы. «РАЎАН», 1992. 17 – сах.

² Нартыев Н. Ятланан иш. 41-сах., Мухыев Х. Ятланан иш. 188-сах.

³ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Т. 2. Москва, 1952. 46-сах.

işlemeyär-ä.) Seçme (pytyra) žasaw uşin kurşyn eritiw kerek bolady. (Seçme ýasamak üçin gurşun eretmeli bolýar.) Aňçy bolansoň kyzyk xikayalaryňa köp mynyň. (Awçy bolandan soň gyzykly xekayalary köp munuň.)

A\ə sesleriniň gezekleşmesi garagalpak diliniň täsiri netizesinde garagalpagystanly türkmenleriň sözleýiş dilinde aktiw ulanylýar. Meselem: *adym-adim, palwan-palwan, owiliya-owulya, guna-guna, guwa-guwa.*

Balaža işanmaý özimem adymlap çykdy. (Ogluma ynanman özüm xem ädimläp gördüm.) Näniň guna, näniň sozap ekenin bilmey kaldym, balam-dedim. (Nämäniň günä, nämäniň sogapdygyny özüm xem bilemok, oglum-diydim.)

Ü // i sesleriniň gezekleşmesi köplenç, üçünzi topar türkmenleriň sözleýiş dilinde köp duş gelýär. Meselem: *şişe-çüýşe, miňbasy// miň-başy-müňbaşy, ipek//yipek-ýüpek, xinzi-xünzi, tis//Tiş-düýş.*

Bir kysym xinžiden ba şü. (Bir gysym xünzüden bary şu.) «Şişe satyp bayazan barma äwladýňda»- dep söktim. («Çüýşe satyp baýan barmy aslyňda» - diyip kaedim).

Ü//ö sesleriniň gezekleşmesi garagalpaklar bilen aktiw gatnaşykdaky türkmenleriň sözleýiş dilinde köp duş gelýär. Meselem: *uylenmek-oylenmek, uy-oy, uyrek-ördek, üýrenşekli//üýrençekli-öwrenžekli, süýinçi//söýünzi, türpi-torpi.*

Üýtme, üýrençekli bolasan. (Beýtme, öwrenžekli bolarsyň.) Näsip etse byýyl balanam üýlentirmekçimiz. (Nesip bolsa bu ýyl oglumyzy xem öeržek bolýarys.) Süýünçi, agam keldi. (Söýünzi, kakam geldi.)

u//ö sesleriniň gezekleşmesi türkmen diliniň saryk, salyr, ärsary, suxry dialektlerinde-de duş gelýär¹.

u//y sesleriniň gezekleşmesi aşakdaky ýaly sözlerde duş gelýär: mynaw//myny-muny, mysapyr-musapyr, yyat-uyat, mažlywmat-mağlumat, žyda-žuda.

Mynyň izinen üç adam iwermesem kelmedi. (Munuň yzyndan üç adam goybermesem-de gelmedi.) Bir miýnetkeş mysapyr adamgoý ol bir. (Bir miýnetkeş, musapyr adam-la ol bir).

o//a sesleriniň gezekleşmesi Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň üç toparynyň-da sözleýiş dilinde duş gelýär. Meselem: Araz-Oraz, awaz-owaz, awkat-owkat, aklaw-oklaw, tamaşa-tomaşa. Arazwaýgoý, kätmen sorap gelen. (Orazbaý-la kätmen sorap gelipdir.) Awkat pişirip köp küttik sizi. (Owkat //naxar/bişirip kän garaşdyk size.) Tamaşa keşe toýdan keyin boldy. (Tomaşa agşam toýdan soň boldy.)

o//u sesleriniň gezekleşmesi. Gysga o fonemasy türki dilleriň köpüsinde, şol sanda turkmen dilinde-de oz gadymy formasyny saklap galypdyr, emma tatar, başgyrt, çuwaş, garagalpak, özbek dillerinde bolsa ol biraz gysgaryp u çekimli sesine aylanypdyr. Meselem: Turkmen dilinde *ot (trawa)*, tatar, başgyr dillerinde *ut*, çuwaş dilinde *ud`*; turkmen dilinde *dok (sytyy)*, tatar we başgyr tilinde *tuk*.<sup>2</sup> Powol`ze türki dillerinde o sesiniň dar aýdylyşynyň sebäbini käbir alymlar bu dilleriň uzak döwürler gatnaşyk eden başga dilleriň, esasan xem fin-ugor dilleriniň

¹ Амансарыев Ж. Түркмен диалектологиясы. Ашгабат, 1970. 151-сах..., Түркмен диалектлериниң очерки. Ашгабат, 1970. 114-сах.

² Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970. 17-сах.

täsiri bilen diýip düşündirýärler.¹ Emma o sesiniň dar aýdylyşyna Orta Aziýa türki dillerinde-de duş gelmek bolýar.² Garagalpak tilinde-de u çekimli sesiniň ulanyşy aktiw. Bu bolsa şol regiondaky türkmenleriň sözleýiş diline täsir edip o//u sesleriniň gezekleşmesini ýüze çykarypdy. Meselem: *ul-ogul, tuwry-dogry, urlaw-ogurlamak, uwyz-oguz. Ul-kyzyň ulaldygyşa täşwişiň köpeýedi eken (Ogul-gyzyň ulaldygyça aladaň köpelyän eken.) Awyl uwrysy uzak ketmeýdi. (Oba ogrusy uzak gitmez.)*

Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň, esasan, garagalpak millet wekilleri bilen aktiw gatnaşykdaýy üçinzi toparynyň sözleýiş dilinde söziň başynda (anlautta) ö, o, e sesleriniň öňünden ý sesiniň artdyrylyp, söziň ortasynda we axyrynda i sesiniň uzyn aýdylmagy netizesinde soňundan ý sesiniň artdyrylyp, goşulyp diftonglaşyp ulanylyan yagdaylary-da bar. Şeýle diftonglaryň ulanylyşy garagalpak diline xas bolup, bu xakynda akademik A. Dawletow şeýle pikir bildirýär: «Garagalpak dilinde diňe ýalan diftonglar bolyp, olaryň xer biri iki fonemadan duzulen. Yarym cekimliler bolan y, ý sonorlary çekimli fonemalaryň öňünden we soňyndan goşulyşyp gelip, aýyk we ýapyk fonetik diftonglary peýda edyar»³. Garagalpak diliniň bu aýratynlygy diňe Garagalpagystanly türkmenleriň sözleýiş dilinde bolman, eýsem şol regionda ýaşayan özbekleriň sözleýiş dilinde-de täsir edipdir. Bu xakynda Ýa. Ibragimow: «Öwrenýän goworymyzda aşakdaky

¹ Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. М.: 1955. 25-сах..

² Узбек диалектологиясидан материаллар. Тошкент. 1957. 68-130-135-сах.

³ Даўлетов А. Ҳазирги каракалпак тили. Фонетика. Нөкис. 1994. 42-сах.

ýaly köp sanly diftonglar duş gelýär: uw, üw, öw, uý, üý, aw, ew, eý, aý, oý, yý, iý we ş.m.» diýip ýazýar.¹

Garagalpak dilinde diftonglar iki topara bolunýar. A. Dawletow yokarda ýatlap geçen işinde olaryň bölünişi xakynda şeýle ýazýar: «Bogun emele getirip bilmeyan y, ý bölekleriniň diftongyň öňünden ýa-da soňunda gelmegine garap olar acyk we yapyk diftonglar bolup bolunýarlar.

Acyk diftonglar: ye, ya, ya, yo, yo, yu, yu, yy, ýo, ýo, ýa, ýa, ýu.

Yapyk diftonglar: ey, iy, ay, ay, ey, oy, oy, uy, uy, aý, aý, eý.»²

Garagalpagystanly türkmenleriň sözleýiş dilinde köplenç açyk diftonglar kop ulanylyar. Meselem: Yel-il, yeki-iki, yer-ar, ýol-ol, ýoz-oz, ýol-ol, ýorta-orta. Ýel işinde atyňdy ýagşylykta tutgaýlar, balam. (Il içinde adyň gowulykda tutylgaý, oglum.) Ýer bala bolyp žetisip ketipdi balasy. (Ogly är ýigit/goç ýigit/ bolup etişipdir.) Ýoz kaspin balasyňa tapşyrsa oňa etesi baxyt barma. (Öz xünärini ogluna berse, oňa etesi bagt bolarmy.)

¹ Ибрагимов Ю. М. Исследования узбекских говоров приаралья. Нукус, «Билим» 1992. 119-сах.

² Дәўлетов А. Хәзирги карақалпақ тили. Фонетика. Нөкис. 1994. 43-сах.

II. BAP. GARAGALPAGYSTANDA ÝaŞAÝaN TÜRKMENLERIŇ SÖZLEÝIŞ DILINE GARAGALPAK DILINIŇ FONETIK TÄSIRI NETIŽESINDE ÇEKIMSIZ SESLERDE ÝÜZE ÇYKAN ÖZGERIŞLER.

1. Türkmen we garagalpak dilleriniň çekimsiz sesleriniň özara aýratynlyklary.

Türkmen we garagalpak dilleriniň çekimsiz sesleriniň xili, artikulyatsiýanyň türi we ornynda meňzeşlikleri bilen birlikde xer diliň özüne maxsus bolan tapawutlyklary-da bar. Türkmen dilinde **p, b, m, f, w** sesleri artikulyatsiýanyň orny boyanca bilabial` sesleri diyip berilse, garagalpak dilinde **b, p, m, u** sesleri bilabial`, **w, f** seslerini (labio-dental`) dodak-diş sesleri diýip berilýär.¹

Türkmen dilinde t, d, n, ş, ž, l, r sesleri artikulyatsiýa orny boýança dil uzy diş düýbi (al`weol) sesleri xasaplanýar s, z sesleri bolsa dişara (interdental) sesleri xasaplanýar. Garagalpak dilinde t, d, l, n, s, z, ş, ž, ts, ç sesleriniň xemmesi diliň uzy bilen alyn dişler we alweol aralygynda ýasalýar.² Türkmen dilinde y sesi artikulyatsiýanyň orny boýança tilalny-palatal ses xasaplansa, garagalpak dilinde ol dil orta çekimsizi xasaplanýar. Türkmen dilinde k, g sesleri dil orta-perepalatal sesleri xasaplansa, garagalpak dilinde k, q, g, f sesleri dil ardy, kici dil fonemalary xasaplanýar. Dilleriň çekimsiz sesleriniň artikulyatsiýasy boýança şeýle aýratynlyklara ee bolmagy şol çekimsiz sesleriň xiliniň xem xer dilde xer xili bolmagyna getiripdir. Meselem: siz, zat, sagat yaly sozlerdiki s, z sesleri türkmen

¹ Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. Нөкис. «Билим» 1994. 117-сах

² Шол ерде.

dilinde apikal` aydylyan bolsa, garagalpak dilinde bu sesler suz, zam,sařam yaly görnüşde dorsal aýdylýar.

Çekimsiz sesler artikulyatsiýanyň orny, görnüşi we sözüň başynda açyk ýa-da dymyk çekimsiz sesleriň gelmegi boýança diňe türkmen we garagalpak dillerinde däl, eýsem başga türki dillerde-de bir birinden tapawutlanyar. N. K. Dmitriew: «Türki dilleri sözüň başynda çekimsiz sesleriň gelişi boýança şertli iki tipe bölmek mümkin: sözüň başynda açyk we dymyk çekimsizleriň gelişi boýança erkin diller we sözüň başynda açyk we dymyk çekimsizleriň gelişi boýança erkin dal diller»¹ -diyip türki dilleri sözüň başynda çekimsiz sesleriň ulanylyş ýagdaýy boýança iki topara bölüp görkezýär. Türkmen dili şu toparlaryň birinjisine degişli bolsa, garagalpak dili onuň tersine, ikinzi toparyna degişli bolup xasaplanýar. Türkmen dilinde sözüň başynda açyk we dymyk çekimsizleriň gelişi erkin ýagdaýda bolsa, garagalpak dilinde olaryň ulanylyşy erkin ýagdaýda bolmaýar. M. Ýa. Ibragimow bu xadysany: «Birinzi topar dillerde anlautta (sözüň başynda) çekimsiz sesleriň gelişiniň erkinligi, olarda sözüň başynda acyk cekimsizler xasaplanýan **d** we **g** sesleri gelip bilýär, ikinzi topar diller bolsa **t** we **k** dymyk çekimsizlerine eedir. Şeýlelikde *dag* we *gel* ýaly birinzi topar dilleriniň sözleriniň sözüň başyndaky çekimsiz seslerine ikinzi topar dillerdäki *may* // *maɜ* we *kel* sözlerindäki anlautda kelen dymyk çekimsizler gabatlaşýar»², diýip düşündirýär. Emma bu pikiri boldy we kanagatlanarly xasaplamaga bolmayar. Sebabi *kunde-günde* (*každyý den*), *řoy-goy* (*ostaw*), *kumbez-gümmez* (*başnyýa*) ýaly sözleriň

¹ Дмитриев Н. К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л.; 1994. 49-сах.

² Ибрагимов Ю. М. Исследование узбекских говоров приаралья. Нукус. 1992. 65 – сах.

başynda dymyk çekimsiz gelyän wariantlary ikinzi topara girýän garagalpak diline degişli bolsa, *gunde-kunde (plug)*, *guze-küýze (kuwşin)*, *güpi-kupi* ýaly sözleriň anlautda dymyk çekimsiz wariantlary birinzi topara girýän türkmen diline maxsus xasaplanýar. Şonuň üçin türkmen we garagalpak dillerinde sözüň başynda çekimsiz sesleriň erkin ýa-da erkin däl ýagdaýda gelmeginiň sebäbini bu dilleriň biri-birine täsir etmeginiň netizesinde anlautda açyk we dymyk çekimsizleriň almasyp ulanylyşy, şeýle hem şol çekimsizleriň taryxy pozitsiýalaryndan maglumatlar getirmek arkaly düşündirmegi zerur xasaplaýarys.

Türkmen diliniň çekimsiz sesler sistemasynda gadymy türki konsonantizminiň köp aýratynlyklary saklanyp galypdyr. Bize gelip eten köne ýazuw ýadygärliklerinden iň gadymysy xasaplanýan Orxon – Enisey yazgylarynda ulanylan çekimsiz sesleri xasaba almak bilen turkologlar gadymy türki dil umumylygynda 25 çekimsiz ses bolupdyr diňe ylmy gipotezany öňe sürýärler. A. M. Sherbagyň işlerinde *s, z, ş, ç, p, k', k, t, ý, r, l, m, n, ñ, g', g* sesleri gadymy türki çekimsizleri xasaplanýar.¹ B. A. Serebrennikowyň işlerinde *k', k, g', g, n, t, d, s, / ş / z, c, l, r, i, n, b, m* çekimsizleriniň gadymy türki dilde bolandygyny görkezýär.²

Xäzirki türkmen dilinde çekimsiz sesleriň fonema sostawy *b, w, g, d, ž, j, z, ý, k, l, m, n, ñ, p, r, s, t, f, x, ç, ş* ýaly 21 fonemadan durýan bolup, onda gadymy türki çekimsizlerinden başga türkmen diliniň diňe özüniň soňky ösüş taryxynda peýda bolan otnositel' täze çekimsizler hem bar. Çekimsiz sesler diňe türkmen dilinde däl, xäzirki türki dilleriň xiç birinde-de san taydan-da, xili taydanda-da

¹ Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.: 1970. 174-сах.

² Серебренников Б. А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М.: 1986. 28-сах.

gadymy turki dil-de bolan çekimsiz sesleriň fonema sostawyna doly gabat gelmeýär. Çekimsiz seslerde peýda bolan mukdar we xil aýratynlyklaryň derežesinde türki dilleriň xemmesinde bir xili dälidir. Meselem: Türki dilleriň taryxyny öwrenýän alymlaryň pikirlerine görä, gadymy türki dilde sözüň başynda diňe bir dymyk çekimsiz **s, ş, ç, t, k, k, p** gelip bilipdir. Xazirki garagalpak dilinde bu xadysa, koplenc, saklanyan bolsa-da, turkmen dilinde söziň başynda diňe dymyk çekimsizler xem gelip bilyar. Diymek, gadymy turki dilde anlautda acyk çekimsizlerde, sonorlylar da gelip bilmandir. Olardan Orxon yazgylarynda-da diňe 6 çekimsizi *ben, ber, b:ir* yaly uc-dörti sözde duş gelýär.¹

XI asyrda ýaşap geçen alym Maxmyt Kaşgary oguzlaryň dilinde söziň başyndaky dymyk çekimsizleriň açyk çekimsizge öwürlip *tewey* ornuna *dewey* (*tuye*) aýdylyşynyň xas ekenligini ýazypdyr.² Maxmyt Kaşgarynyň Oguz dilleriniň aýratynlygy xökmünde görkezen dymyklaryň açyga ovrulmek tendentsiýasy türkmen dilinde xäzire çenli dowam edip gelýär. Emma gypzak diller toparyna girýän garagalpak dilinde bu xadysa öz gadymy formasyny saklap gelýär. Şonuň ucin-de garagalpak dilinde anlautda koplenc dymyk çekimsizler gelyar. Bu bolsa, Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň sözleýiş diline öz täsirini etiripdir. Şol täsirleşmegiň netizesinde söziň başynda çekimsiz sesleriň dürli formadaky ses almaşyklarynyň gelmegi peýda bolupdyr.

2. Garagalpak diliniň täsiri netizesinde çekimli sesleriň sözüň sostawyndaky gezekleşmesi.

¹ Вейисов Б. Түркмен дилиниң тарыхы. Ашгабат: 1992: 79-сах.

² Махмуд Кашгарының сөзлүги, т. 1, 108-сах, т.3. 322-сах., С. Ахаллының «Махмуд Кашгарының сөзлүги ве түркмен дили», Ашгабат, 1958, Монография.

b // p sesleriniň gezekleşmesi. B, p sesleriniň söziň başynda gelişi boýança garagalpak diliniň dialektleri iki topara bölünýär. Bu xakynda N. A. Baskakow: «Garagalpak diliniň dialektleri iki topara bölünýär. Bu xakynda I. A. Baskakow: «Garagalpak dili gunorta-gunbatar we demirgazyk gunbatar dien iki dialekte bölünýär. Sözüň başynda bilabial çekimsizler bolan **p,b** gelişi boýança bu dialektler bir-birinden tapawutlanyrlar» diyip yazypdyr.¹»

Xożaili, Taxýadaş, Şomanaý etraplarynda ýaşayan garagalpaklar söziň başynda dymyk **i** sesini ulanýarlar. Şolaryň täsiri bilen şol territoriýada garagalpak millet wekilleri bilen ýakyn gatnaşykda bolan türkmenleriň sözleýiş dilinde xem köplenç anlautda b sesiniň ornuna p dymyk çekimsizi ulanylyar. Meselem: *pal-bal, pisiý-bişmek, pütkil-putin-bütün, pyşky-bycgy, pitirdi-bitirdi, paxyt-bagt. Ana, pal satan keldi. Maýga da almaşlaýdy eken. (Eze, bal satýan geldi. Ýag bilen xem almaşlaýan eken.) Pütün aýyl onyň közlegin şykkanlar (Bütün oba bolup onuň gozlegine cykypdyrlar.)*

Tersine, türkmen dilindäki käbir dymyk çekimsizlere başlanýan sözler garagalpak dilinde acyk çekimsizler bilen aydylyar. Meselem: *bukara-puxara, bakyr-paxyr, bolat-polat, bada-pada, bažban-pažyman, böteke-poteke.*

Owrenilyan regiondaky türkmenleriň sözleýiş dilinde p, b çekimsiz sesleriň gezekleşmesi diňe sözüň başynda gelmän, käbir sözlerde sözüň ortasynda-da gelyar. Meselem: *kebek-kepek, tebe-depe, taba-tapa. Kaladan kebek äkelegoýmasañ, mallaň iýmем kutargan. (Bazardan kepek getiräýmeseň, mallaryň*

¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Т.2. Ч.1. М.: 1952. 4 сак.

ými xem gutarypdyr.)Tebeden ötken eriñde biziñ pudrat bar. (Depeden geçen eriñde biziñ potrat erimiz bar.)

b // m sesleriniň gezekleşmesi diňe bir garagalpak millet wekilleri diňe bir garagalpak millet wekilleri bilen aktiw gatnaşykdaky türkmenleriň sözleýiş dilinde dal-de, eýsem Dörtgöl, Beruny raýonlarynda ýaşaýan, garagalpaklar bilen passiw gatnaşykdaky türkmenleriň sözleýiş dilinde-de şeýle xem türkmen edebi diliniň öz icinde-de duş gelyän xadysadyr. B. Weýisow bu xakynda : «Söziň başynda açyk b çekimsiziniň sonorly m sesine geçmegi türkmen dilinde xäzirki wagtda xem dowam edip duran xadysa xasaplanýar. Şol bir söziň *beyni-meyni, burun-murun, bit-mite, boyan-moyan* yaly aydylyan warianty-da türkmen diliniň dialektlerinde duş gelyär. Bu sözi baş düşümden beýleki düşümlerde *munuň, muña, muny, munda, mundan* formasynda **m** sesi bilen aydylyar».¹

Muş // muryş, menen // benen, mol ýaly sözlerdäki ses gezekleşmesi garagalpak diliniň täsiri netizesinde Garagalpagystanda ýaşaýan türkmenleriň sözleýiş dilinde peýda bolupdyr. Meselem: Diwalyň muşlarynam žaksylap xäkleu kerek eken. (Diwaryň burçlaryny-da gowylap xeklemeli eken.) Mammet agam milen kala kitdi. (Mammet kakam bilen bazara gitdi.) Byyyl mol zuraat bolar. (Bu yyl bol xasyl bolar.)

Garagalpak dilinde özünden öň gelen sözüň soňky sesine baglylykda p-b-m sesleri bir-biriniň orynlaryna almasyp gelyär. Bu bolsa öz gezeginde garagalpaklar bilen ýakyn gatnaşykda ýaşaýan türkmenleriň sözleýiş diline öz täsirini etiripdir. *Meselem: Kolymda bala menen men çayýsy birine žeteyin. (Elim çagalý men çaysy*

¹ Вейисов Б. Түркмен дилиниң тарыхы. А. Магарыф. 1992. 92-сах.

bir işe etişeyin.) Xäzir biz benen zolza tüsseň, agşama kaýtyp kelesen. (Xäzir biziň bilen gitseň, agşamlyga dolanyp gellersiň.) Kystansaň gapy penen taşlap kaýtawer. (Xowluksaň xaltasy bilen goýap gaýdyber.)

Җамаһ // гамаһ-габамак, ы́кмаш-икбаһ yaly sozlerde **b** // **m** sesleriniň almaşyp gelmegi sözüň ortasynda-da duş gelýär. Meselem: *Mallary kamaһ uşyn ýatak kuramaly. (Mallary gabamaga ýatak gurmaly.) Ы́кмаш ýasaýža kaýym agaş eken. (Ikbaһ ýasamaga oňaýly agac ekeni.)*

Şeýle xem bu ses gezekleşmesiniň tersine *beynet-meynet, saban-saman, bereke-mareke* yaly sozlerde **b** // **m** ses gezekleşmesi duş gelýär. Şeýle ses almaşygy xakynda Maxmyt Kaşgary: «**b** // **m** sesleriniň gezekleşmesi duş gelýär. Şeýle ses almaşygy xakynda Maxmyt Kaşgary: **b** // **m** sesleriniň gezekleşmesi oguz we gypzak toparlaryna girýän türki dillere we olaryň dialektlerine maxsus bolan fonetik xadysa xasaplanyar» - diyip yazyar.¹ Diymek, **b** // **m** sesleriniň almaşygy gadymy turki dowurde xem bolan xadysa eken. Şeýle xem bu ses almaşygy mongol dilinde-de bardygyny aýdyp, U. Bekbaulow şeýle ýazýar: «**B** // **m** sesleriniň özara almaşyp gelmegi türki we mongol dillerinde-de bar xadysa xasaplanyar»². Bu sesleriň almaşyp ulanylmagy xakynda P. M. Melioranskiý: «**B** // **m** sesleriniň almaşygy özünden soň gelýän **r/l** sesleriniň täsirinde peýda bolandyr»- diyip gorkezyar.³ N. A. Baskakow garaglpak dilindaki **m**, **b**, **p** sesleriniň almaşygy xakynda: «m-b-b sesleriniň özara tapawutlanmagy soňky döwürde emele gelip,

¹ Ахаллы С. Махмуд Кашгарының сөзлүгі ве түркмен дили. Ашгабат. 1958. 113- сах.

² Бекбаулов У. Қарақалпақ тилинің түслик диалектисиниң дауыссызлар системасы. - УЫА-ниң қарақалпақ филиалының хабаршысы. 1965. №3. 72-сах.

³ Мелиоранский П. М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. ч. 1. СПб. ч.1984.21-сах.

türki dillerde gadymy döwürde sözünň b,p sesleri ulanylyp, m warianty soňky dowurde emeler gelendir» - diýip ýazýar.¹

W // r sesleriniň gezeleşip ulanylmagy. Türkmen edebi dilinde w süýkeş, açyk ses xasaplanýar. Bu ses dodaklaryň çommalyp öňe xeraket etmegi netizesinde emele gelyanligi sebapli, oykenden gelyan xowa dodaklara degip, biraz galmagal goşulýar. Bu galmagal onuň owazyndan birnäçe barabar azdyr. Türki dillerde, şeýle –de öwrenýän ob`ektimiziň bir tarapy bolan garagalpak dilinde-de diftong xasietli **ý (waw, ýaý)** ses xasaplanýar. Bu xem onuň käbir derežede sonorla ýakynlygyny görkezse, türkmen dilindäki u (okuw), ü (düw) çekimlileriniň yzyndan goşulyp ulanylyşy w sesinde owazyň köpdüginini bildirýär. Şonuň üçin-de w sesi gazak dilinde² we türkmen diliniň saryk dialektinde³ boluşy ýaly öwrenilýän regiondaky türkmenleriň sözleýiş dilinde garagalpak diliniň täsiri netizesinde açyk dal-de owazy galmagalyndan köp bolan sesleriň xataryna girýär. Sebäbi ýokarda belläp geçişimiz ýaly, garagalpak dilinde-de **i** sesiniň diftong xasietli **ý (ýaý)** we rus diliniň täsiri netizesinde geçen w (wagon) ýaly iki warianty bar. Bu bolsa öz gezeginde garagalpak diliniň täsiri bilen üçünzi topar türkmenleriň sözleýiş dilinde **w//g, w//p** cesleriniň almasygyna degişli mysallarda öz beýanyny tapýar. Meselem: taý-dag, boyaý-boyag, baý-bag, saý-sag. O ýaktlar Karataýdan xam komur alar ekenler. (Ol wagtlar Garadagdan xem komur alar ekenler.) Boyaý digeniň esimnen cykypdy. (Boyag almak yadymdan cykypdyr.) Oy –işleriňiz saýma? (Öý içeriňiz saýlykmy?).

¹ Баскаков Н. А. Ятланан иш. 2 том. Москва. 1952. 82-сах.

² Казирги қазақ тили. Алматы. 1963. 33-сах. Кеңесбаев С., Исаков А., АхановК., Қазақ тили грамматикаси.

1. Фонетика, морфология. Алматы. 1958. 24-сах.

³ Нартыев Н. Түркмен тилиниң сарык диалекти. Чәржев. 1959. 45-сах.

Garalpak diliniň güýçli täsiri netizesinde garagalpagystanly türkmenleriň kabir wekilleri tarapyndan ulanylyan **taý, boyaý, saý, baý** sozlerinde ý sesi owazy galmagalyndan kop ses bolany ucin ol ses turkmen edebi dilindaki w sesine dogry gelýär. Şeýle xem **taw, tew** sozlerindaki w sesi turkmen edebi dilindaki i sesi bilen çlyşyp ulanylýan erleri-de bar. Meselem: **taw-tap, tew-tep, sew-sep, žaw-žap**.

«Men saňa berip kettim, bol taw» dep kystadym. «Men saňa berip gitdim» bol tap.) Aman maňan karap tew, xazir gol uramys. (Aman, maňa garap dep, xäzir gol urarys.)

K // r sesleriniň gezekleşmesi üçünzi topar türkmenleriň sözleýiş dilinde köp ulanylyar. Meselem: kaz-gaz, goza-goza, kapy-gapy, koz-goz, kel-gel, kundiz-gunduz, kelin-gelin.

Salmaň bi zerinem çukyr kazyň žene kelip zörmeýik. (Salmanyň bu erini-de çuň gazyň, ene-de gelip yormali.) Kelin, konaklara bir cay ake! (Gelin, myxmanlara cay getir.)

Öwrenilýän regiondaky üçünzi topar türkmenleriň sözleýiş diline garalpak diliniň täsiri netizesinde şeýle köp sözlerde sözüň başynda dymyk çekimsizleriň gelýän ýagdaýlary köp. Sebäbi garalpak dili gypzak diller toparyna girýän dil bolup, oňa sözüň başynda dymyk çekimsizleriň ulanylyşy xäsietli fonetik xadysadyr. Garalpak dilinde sözüň başynda k dymyk çekimsizleriniň gelmegi bilen baglanyşykly bolsa, şol dilde anlautda aýyk çekimsizleriň gelmegi xakynda N. A. Baskakow: «Garalpak diliniň esasyny guraýan urug – taypa dilleri oguz dilleri bilen gatnaşykda bolupdyrlar. Xäzirki zaman garalpak xalk sözleýiş

dilinde sözün başynda gelyan acyk cekimsizler (guz «osen`, gemme «lodka») we ş.m., garagalpak dilini oguz dilleri bilen baglanyşdyrýar» - diyip yazar.¹

Diýmek Garagalpagystanyň Xozaïli, Taxýadaş, şomanaý raýonlaryn-daky käbir türkmenleriň sözleýiş diline garagalpak diliniň täsiri netizesinde anlautda dymyk çekimsizleriň ulanmagy bilen birlikde *guz-guyz*, *gemme-gami*, *guze-kuyze* yaly sozlerde **g** sesiniň ulanylmagy öz gezeginde oguz diller toparynyň taryxyň xaysydyr bir dowurlerinde garagalpak diline eden tasiri diyip aytmaga bolyar. Sözün başynda **k** dymyk çekimsiziniň ulanylyşy garagalpagystanly türkmenleriň umumy sözleşiginde maxsus xadysa bolman, ol diňe garagalpak millet wekilleri bilen aktiw gatnaşykdaýy türkmenleriň şeýle xem, merkezde köp ýyllardan bäri ýaşap gelyän türkmenleriň we nika gatnaşygy boýança goşma maşgalalarynyň sozleyin diline maxsus xadysa xasaplanyar.

Ç // ş sesleriniň gezekleşip ulanylmagy. Dymyk cekimsiz **c** sesi **t, ş** sesleriniň goşulmagyndan peýda bolan affrikat xasaplanýar. Gypzak gruppasyna giryan turki dillerde bu affrikatyň türi, aýdylyşy we şol dilleriň arasynda ulanylyşy bir xili däldir. Meselem, gazak we garagalpak dilleriniň dialekt we gepleşiklerinde **c** affrikatynyň barlygy xakynda iki xili pikir bar. Birnäçe alymlar **c** affrikaty erli gazak we garagalpak dillerinde gadymy urug-taýpa diliniň relikti sypatynda saklanylyar diyse², başga bir topar alymlar ony aralaş we gatnaşyp oturan halklaryň täsiri diýip aýdýarlar.³ Dogrudan xem garagalpak dilinde duyp sozlerinde **c** affrikaty duş gelmeýär. **C** dymyk cekimsizi garagalpak diliniň

¹ Баскаков Н. А. Ятланан иш. 166-167-сах.

² Доскараев Ж. Кейбир фонетикалық қубылыстар жайында., Алматы. 1963. 145- 146 – сах.

³ Самойлович А. Н. Казахи Кошгачского оймака Ойротской автономной области. Материалы комиссии экспедиционных исследований. Вып. 15 сб.статей. Л.: 1930.323-324-сах.

çekimsiz sesleriniň ösüşiniň üçünzi basgyzynda rus diliniň täsiri netizesinde peýda bolan fonema xasaplanýar. Şonuň üçin xem garagalpak edebi dilinde ç sesiniň aýdylyşy rus dilindäki ýaly bolsa, sözleýiş dilinde bolsa ş sesi bilen aýdylyar. Meselem: *cempion-cempion*, *cyma-şuma*, *çuwaş-şuwas* we ş.m. Garagalpak diliniň öwrenilýän regiondaky türkmenleriň sözleýiş diline eden täsiri netizesinde bu xadysa örän köp duş gelýär. Garagalpak millet wekilleri bilen aktiw gatnaşykdaky üçünzi topar türkmenleriň sözleýiş dilinde **şapak-çapak, şişe-çüýşe, şoşxa-çoşga, şaý-çay, şalzy-calzy, şigit-çigit, şakқан-сакзан (çalt), şel // şil-cil yaly sozlerde sözün başynda; köpşilik-kopculik, balykşylyk-balykcylyk, kamşy-gamcy, xyzmetşi-xyzmatşy** yaly sozlerde sözün ortasynda: **kerpiş//gerbiş-kerpic, kaş-gac, üş-üş, ötінş-otunc** ýaly sözlerde sözün axyrynda **ç//ş** sesleri almasyp ulanylýarlar. Meselem:

Düzmeleriň taşlama köpirek şapak tutyň gerek. (Düzmeleri taşlamak üçin köpüräk çapak tutmak gerek.) Şoşka balasyňa ogşap gidipsengoy. (Çoşga caşasyňa meňäpsiň-le.) Peşi xam kerpişden salsaň, kyzzyrmaýdy eken. (Peçi çig kerpişden salsaň žaýy gowy gyzdyрмаýan ekeni.) Köpşilik bolyp işleseň, žumys tez pitedigoy. (Köpçülik bolup işleseň, iş çalt bitýär.)

Ý // ž sesleriniň gezekleşmesi. Turki dillerde **ý // ž** sesleriniň almasyp ulanylmagy xakynda dürli pikirler aýdylýar. Sözün başynda gelýän **y** sesiniň başga çekimsizlere geçişini W. W. Radlow: «Sözün başynda ulanylýan **ý** çekimsiziniň beýleki çekimsiz seslere geçişini dar çekimlileriň täsiri ýüze çykan kanunalaýyk

bolup, onuň ösüş sxemasy şeýleräkdir: **y-dž, ý-c, c-z, z-s, s-s**» - diyip gorkezyar.¹W. A. Bogorodtskiý ž çekimsizi ý sesiniň ösüşiniň netizesinde soň peýda bolan. Ý iň gadymy forma diyip belleyar.² G. I. Ramstedt xem ý sesiniň çekimsiz ž, z seslerinden gadymydygy xakyndaky gipotezany öňe sürýär.³ M. R. Rasyanin oz işlerinde gadymy türki dillerinde sözün başynda ý sesiniň duş gelýändigigi xakynda yazýar.⁴ S. E. Malow bolsa bu pikire garşy çykyp: «Çekimsiz ý gadymy ýazuw ýadygärlikleriniň dilinde sözün başynda örän seýrek ulanylypdyr. **Dž, ç, ş** cekimsizleri xas gadymy cekimsizlerdir» - diyip yazýar.⁵ F. A. Abdullaew: «Turki dilleriň ösüşiniň gadym döwürlerinde sözleriň köpüsinde anlautda **c** affrikaty ulanylypdyr. Sözün başynda **ž** sesiniň ulanylyşy, anlautta **c** affrikatynyň ulanylyşynyň taryxy ösüşiniň dowamyndan peýda bolan xadysa bolup, sözün başynda **y** sesiniň ulanylyşy xem sözün başyndaky çekimsiz sesiň düşüp galmagy şol xadysanyň dowamy bolup xasaplanýar»- diýip Malowyň pikirine goşulýar.⁶ N. X. Maksýatowa: «Sözün başynda **c** affrikatynyň ulanylyşy xem ösüş netizesinde türki dilleriň käbirlerinde **y** sesi, kabirlerinde xem **ž** sesi peýda bolupdyr» - dien pikiri öňe sürýär.⁷

Diýmek gadymy türki dilde sözün başynda **c** affrikatynyň ulanylmagy xäsietli bolup, birnäçe türki dillerde, örän rowazlanyp **y** sesini emele getiripdir.

¹ Радлов В.В. Введение к изложению морфологии тюркских языков. СПб.1960. 37 - сах.

² Богородцкий В.В. Этюды по татарскому и тюркскому языкознанию. Татаргоиздат. Казань. 1933. 41-сах

³ Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание . М.: 1957. 93-сах.

⁴ Расянин М. Р. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М. Изд-во Иностраннных лит. 1955.160-163-сах.

⁵ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л.: 183-сах.

⁶ Абдуллаев Ф. А. Фонетика хорезмских говоров. Изд-во «Фан». Тошкент. 1967. 131-сах.

⁷ Максютова Н. Х. Восточный диалект башкирского языка в сравнительно-историческом общении. М.:Наука, 1976. 40-42-сах.

Türkmen dilinde sözüň başynda **y** sesiniň ulanylyşy xäsietlidir. Emma garagalpak dilinde sözüň başynda **ž** sesiniň ulanylyşy xäsietli bolup, Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň üçünzi toparynyň sözleýiş diline öz täsirini etiripdir. Meselem: žaltyraýyk-ýaldyrawuk, žoldas-ýoldaş, žaksy-ýagşy, žürek-ýürek, žumys-ýamuş, žer-er, žyl-yyl. Zoldasbay aňalaram keledi. (Ýoldaşbaý aga dagy xem gelyar.) Zumyslarym bitirip baraman. (Işlerimi bitirip bararyn.) Žyl žaýynly bolsa, zuraat mol bolady. (Yyl yagynly bolsa, xasyl kop bolyar.)

Bu xadysa köplenc Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň üçünzi toparynyň ýaşlarynyň diline maxsus bolan xadysadyr. Sebäbi, gatnaşykdaýy sreda, mekdep, koplenc erli tele-radio programmalaryny tomaşa etmek, ýaşlaryň sözleýiş protsesinde **ž** – laşmak protsesiniň güýçlenmegine getirýär.

D// t sesleriniň gezekleşmesi. Z. Doskaraew Bayranin raýonlarynda ýaşayan garagalpklaryň dilindäki **d** // t sesleriniň özara almasıgy xakynda aýdyp, şeýle ses almasıgynyň azerbaýžan we tatar dilleriniň gepleşiklerinde-de duş gelýär diýip belledi we onuň sebäbini IX-XI asyrlardaky oguz gypžak dilleriniň bir-birlerine etiren tasiri diýip yazdy.¹ N. A. Baskakow **d** sesiniň **t** sesiniň fonema warianty xasabynda garagalpak diliniň oňtüstik-gunbatar dialektinde kop ulanylyandygyny gorkezip, **d** sesiniň sözüň başyndaky fonema manysynyň arap, pars dillerinden geçiş döwürlerinde alan diýip görkezdi.² A. N. Kononow Abulgazynyň eseriniň (XVII asyr) dilinde **d** sesiniň sözüň başynda ulanylýan ýagdaýlarynyň kemdigini

¹ Досқараев Ж. Кейбир фонетикалық қубылыстар жайында. КТТ мен ДМ. 5 шығыў. Алматы. 1963. 11-сах.

² Баскаков Н. А. Кейбир фонетикалық қубылыстар жайында. КТТ мен ДМ. 5 шығыў, Алматы. 1963. 11-сах.

aýtda we onuň diňe arap, pars dillerinden geçen sözleriň sostawynda duş gelýändigini görkezip N. A. Baskakowyň pikirine goşulýar.¹

Diymek, arap-pars dillerinen gecen sozlerde bolaymasa, başga türki düýp sözleriň başynda dymyk **t** sesiniň gelişi garagalpak dili üçin xäsietli xadysa xasaplanýar. Oguz gruppasyna girýän azerbaýžan, türk, gagauz, türkmen dillerinde **t** dymyk çekimsiziniň ornyna **d** sesi ulanylýar. **Ayyrym tort // dort, tikin // dikin** ýaly sözlerde bu sesleriň iki wariantynyň hem oguz dillerinde ulanylýan erleri bar. Emma şeýle bolsa türkmen dilinde sözüň başynda **d** sesiniň ulanylyşy awtiwdir. Üçünzi topar türkmenleriň ýaşlarynyň sözleýiş dilinde garagalpak diliniň täsiri netizesinde sözüň başynda dymyk **t** sesiniň ulanylyşy aktiwleşip barýan fonetik xadysa xasaplanylýar. Meselem: *terek-derek, turli-durli, tary-dary, teňiz-deňiz, Tortkul - Dortgul, tuz-duz.*

Boy terekge qaraşanda kegeý terek žaqşy bolady by žerlerge. (Boy derege seredende kegeý derek ýagşy gögerýär bu erlere). Törtkulniň žerleri žaqşyžoy. (Dörtgüliň erleri ýagşy-la).

Türkmen dilindaki kabir **t** sesi bilen aýdylýan ten, top, tüňçe ýaly sözler garagalpak dilinde **d** sesi bilen aydylyar. Bu-da garagalpaklar bilen aktiw gatnaşykdaýy üçünzi topar türkmenleriň sözleýiş diline öz täsirini etiripdir. Meselem: *den-ten, dop-top, dümşe-tüňçe.*

Dümşeni alyp qoy balam, tubi tesiležoymasyn! (Tüňçäni alyp goý oglum, düýbi deşiläýmesin!) Dene tärbiýasynam okytyžğa bir mužallim kerek. (Beden «ten» terbie sapagyny okatmaga-da bir mugallym gerek.)

¹ Баскаков Н. А. Ятланан иш. 65-сах.

Ş // s sesleriniň gezekleşmesi. Bu sesleriň almasıgy garagalpak diliniň dialektlerini biri-birinden tapawutlandyryan esasy alamatlaryň bir diýip D. S. Nasyrow bellapdi.¹ Garagalpak diliniň oňtüstik gepleşigi ş sesiniň ornyna s sesini ulanmagy bilen tapawutlanyar. Kabir sözlerde *s we ş* sesleri sözleýiş dilinde parallel ulanylyar. Meselem: *samal-şemal, saly-şaly, salzam-şalgam*. Emma yazuw dilinde, yagny garagalpak edebi dilinde *saly, samal, salgam* formasynda ýazylyar. Türki dilleriň gypzak gruppasyna girýän garagalpak, gazak, nogaý dillerindaki *s* sesi birnäçe sözlerde gelende özbek, türkmen dillerindäki *ş* sesi dogry gelyar. Meselem: *Bas-baş, tas-daş, bes-bäş, tes-deş*.

Garagalpak diliniň özünde sözüň başynda *s* çekimsiziniň ulanylyşy birtekiz bolmanlygy üçin bu fonetik xadysanyň Garagalpagystanda ýaşaýan türkmenleriň sözleýiş diline etiren täsir dürlüçe bolup xasaplanýar.

L // d sesleriniň gezekleşmesi. Bu sesleriň almasıgy iň bir gadymy formalaryň biri bolup xasaplanýar. Ž. Doskaraew *d // l* sesleriniň almasıgynyň gadymy forma bolup, ol Orxon-Eniseý ýazuw ýadygärlikleriniň dilinde, şeýle hem XI asyrdan ýaşap geçen alym Maxmyt Kaşgarynyň «Dewan lugat at-turk» eserinde hem duş gelyändigini aýdýar.² Bu sesleriň almasıp gelmegi sözüň başynda *däl-de*, köplenç sözüň ortasynda gelyän fonetik xadysa xasaplanýar. Meselem: *maňday'-maňlay', aňda-aňla, dem-demle. Maňday' terim melen žetistirgen malym edi-ow. (Maňlay' derim bilen etişdiren malymdow.) Balam, bir şäýnek şay demde! (Oglum, bir caynek cay demle!)*

¹ Насыров Д.С. Дialeкты каракалпакского языка и их основные особенности- «Вестник» Каракалпакского филиала. Академии Наук Уз ССР. 1966. №1. 68 –сах.

² Доскараев Ж. Ятланан иш. 146-сах.

L // i, y, r sesleriniň gezekleşmesi. Bu sesleriň almasıgy köplenç sözleriň ortasynda bolup gecyar. Meselem: *şonaq / conaq-colaq, kerem-kelem, musyrman-musulman, tuykirik-tuykulik, tuwerey-tuweley, uskireýik-üskülewük. Şonaq mal kurýanlykça bolmaydy. (Conak mal gurbanlyga bolmayar.)*

R// l sesleriniň gezekleşmesi. *Diýal-diwar, atyl-atyr.*

Gilem kakaman diýip diwalam zaýalady. (Xalyny kakzak diýip diwaram zayalady.)

G//w, x//ý, ñ//g sesleriniň gezekleşmesi. *Gaynoý-gaynag, barlaý-barlag, aylag-aýlag, beýiş-bexişt, zeyin-zexin, nesyet/nasiyyat-nesixat, ireyim-rexim, maýyz-maňyz, ülgü-ülňi, ýalæyz-ýalňyz.*

Tizara barlaý etzekmişler kolxozy. (Tizara kolxozy barlaçakmyg-lar.)
Garaganan, ireými inengoý, bolmasa ýolda milisän barynam bilýe, şondan mindirip gaýdan. Şöýtip atadan ýalæyz kaldym. (Şeýdip atadan ýalňyz galdym.)

Usy n // m, t; l//n, ý, r; r//l, g//n, x//ý, ñ//g sesleriniň gezekleşmesi diňe bir garagalpaklar bilen aktiw gatnaşykdaky türkmenleriň sözleýiş dilinde däl-de, eysem ikinzi we birinzi topar türkmenleriň sözleýiş dilinde xem duş gelýän fonetik xadysa xasaplanýar. Umuman aýdanymyzda, şu ses gezekleşmeleri Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň umumy sözleýiş dilinde käbir derežede ornaşyp galypdyr.

Garagalpak diliniň netizesinde çekimsiz sesleriň almasıgy xem olaryň ulanylyşy Garagalpagystanyň dürli raýonlarda ýaşayan türkmenleriň xemmesi tarapyndan deň ulanylmaýar. Bu bolsa, dilleriň täsirleşmesiniň derežesi olaryň

arasyndaky gatnaşygyň peýda bolýan şertlerine baglanyşykly bolyandygyny gorkezyar.

Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň sözleýiş diline garagalpak diliniň fonetik täsiri netizesinde diňe bir çekimli we çekimsiz sesleriň almasıgy ýaly xadysa peýda bolman, eýsem käbir derežede sözün başynda käbir sesleriň goşulyşmagy ýa-da birnäçe sözlerde käbir sesleriň düşüp galmagy, s,z sesleriniň dorsal` aýdylmagy, käbir sesleriň assimilýatsiýalaşmagy, anyklap aýdanymyzda proteza, epenteza, sinkopa, metateza, anikopa, afezis yaly birnace fonetik xadysalaryň peýda bolmagyna getiripdir. Şol fonetik xadysalaryň xer biri xakynda durup gecmegi makul bilyaris.

Proteza. Öwrenilýän regiondaky türkmenleriň sözleýiş dilinde garagalpak diliniň täsirinde proteza xadysasynyň peýda bolmagy türkmen diliniň başga dialektlerindäki, şeýle hem türkmen edebi dilindäki boluşyndan biraz derežede tapawutlanmayar. Meselem: xarma-arma, xael/xayal-ayal, xak-ak, Xakmyrat-Akmyrat, xaky-aky, gazap-azap, xadyl-adyl. Bu mysallardaky xarma sozi turkmen diliniň Çärzew topar dialektlerinde we käbir derežede, gunbatar yomut dialektinde hem duş gelýär. Emma xäyel, xak, gazap, xadyl yaly birnace sozler Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň sözleýiş diline diňe garagalpak diliniň täsiri netizesin-de peyda bolan fonetik xadysa xasaplayarys.

AFEREZIS. Garagalpagystanyň xozaili, taxýadaş, Şomanaý raýonlarynda garagalpaklar bilen aktiw gatnaşykda ýaşayan üçünzi topar türkmenleriň sözleýiş dilinde käbir sözlerde garagalpak diliniň täsiri netizesinde aferezis xadysa-da peyda bolupdyr. Meselem: *Ayran-xayran, aryra/azir-xazir. Sol xabarny esitip*

özimem aýran bolyp kalypman. (Şol xabary eşidip özüm xem xaýran bolup galypdyryn.) Äzir şyçaman dip kirip kitgeni. (Xazir cykaryn diyip girip gideni.)

Öwrenilýän regiondaky türkmenleriň sözleýiş dilinde proteza, aferezis xadysalary bilen bir xatarda epenteza xadysasyna xem duş gelmek bolýar. Epenteza-sözüň içinde käbir sesiň goşulyp aýdylmagy. Meselem: *Oňyrtka-oňurga, şypyrmta-şypyrma, buryş-burc, gulyp-gulp, baxyt-bagt, teris-ders. Uny da ustine bas, oňyrkasy synama oň. (ýny xem üstine bas, oňurgasy synýarmy onuň.) Güzlikke xäzir deris tökip koýsaň, žaқsy payda beredi. (Güýzlük bugdaýa şu maxal ders döküp goýsaň, gowy peýdasy degýär.)*

Garagalpak sözleýiş dilinde käbir **bolsa, kelse** yaly birnace sozlerde **l** ya-da başga bir sesi galdyrylyp aýdylýar. Beýle xadysasy şol regiondaky türkmenleriň sözleýiş dilinde-de tasir edipdir. Meselem: *satlyk-satyk, bosa-bolsa, kese-gelse, taşasa-taşlasa, kuýat-kuwwat.*

Allabergende satyk mal bar eken. (Allabergende satlyk mal bar eken.) Pulyň kop bosa, mal alyp goý! (Puluň köp bolsa, mal alyp goý!)

Öwrenilýän regiondaky türkmenleriň sözleýiş dilinde metateza xadysasy aşakdaky ýaly mysallarda duş gelýär. Meselem: *Aynal-aylan, aňýal//aňýal-yagday, okpe//opke-opge.*

Şeýle xem anakopa xadysasy-da käbir sözlerde duş gelýär. Meselem: *ke//ge//gel, ras-rast, dos-dost, beýiş-bexiş, äpke//äke-akel.*

Bu fonetik xadysanyň tersine, käbir sözlerde sözleriň axyrynda käbir sesler goşulyşýarlar. Meselem: *Қазыў//gazuý-gazy, аyyў//ayuw-ayy, yylyў-yyly, igeў-ige, қulpdyқ-gulply, tolyқ-doly, yamaқ-yama, yaýa-yaba.*

Garagalpagystan türkmenleriniň sözleýiş dilinde käbir sözlerde *l* sesi *z* sesine assimilýatsiýalaşýar. Meselem: *Gezzik-gezlik*, *gizziyn-gizlin*. Kabir ýagdaýlarda munuň tersine, garaglpak diliniň täsiri bilen aşakdaky yaly sozlerde *s* sesi assimilýatsiýalaşmaýar. Meselem: *Xasta-xassa*, *xostar-xossar*, *usta-ussa*, *postyn-possun*.

Garaglpak dilinde *s*, *z* sesleri dorsal aýdylýan seslere degişlidir. Üçünzi topar türkmenleriň sözleýiş dilinde garaglpak diliniň täsiri netizesinde *s* sesi dorsal` aýdylyar. Meselem: *Salam-salam*, *soňyk-sowuk*, *siya-syya*, *suz-siz*, *zařara-zařara*.

NETIZE

Umuman žemläp aýdanymyzda, Garagalpagystanda ýaşayan türkmenle-riň sözleýiş dili bilen garagalpak diliniň özara baglanyşygy kem-kemden guyclenip barýan xadysa bolup xasaplanýar. Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň sözleýiş diline garagalpak diliniň täsiri äxli ugurlar boýança-fonetikada, leksikada, grammatikada duş gelýär. Garagalpagystan-da ýaşayan, garagalpak bolmadyk millet wekilleriniň garagalpak dilini döwlet dili xökmünde öwrenmekleri bu erde garagalpak diliniň beýleki dillere bolan täsirini ene-de guyclendirýar Bu meseleleri öwrenmek xazirki zaman dil bilimi ucin oran axmietlidir.

Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň sözleýiş diline garagalpak diliniň fonetik täsiri netizesinde şol regionda ýaşayan türkmenleriň žanly sözleýiş diline, türkmen edebi diline garanda aşakdaky ýaly aýratynlyklar peýda bolupdyr.

Şony-da aydyp gecmegimiz gerek, yagny, owrenyan ob`ektimiz garagalpak we türkmen dilleriniň özara täsirleşmesi bolany üçin, biz türkmenleriň köpçülik bolup, garagalpaklar bilen passiw gatnaşykda bolan erlerindäki adamlaryň sözleýiş dilinden xem, garagalpaklaryň arasynda az sanly bolup ýaşayan türkmenleriň sözleýiş dilinden xem, merkeze wagtlaýyn iş saparyna gelen adamlaryň we merkezde okap yoren oglan-gyzlaryň sözleýiş dilinden xem, şeýle-de garagalpaklaryň arasynda ýaşap, nika gatnaşygy boýança goşma maşgala agzalarynyň sözleýiş dilinden-de mysallar topladyk. Şonuň üçin xem xemme mysallary Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň umumy sözleýiş diline degişli diyip xasaplamak bolmaz.

Şeýlelikde, garagalpak diliniň täsiri netizesinde Garagalpagys-tanda ýaşayan türkmenleriň sözleýiş dilinde aşakdaky ýaly aýratynlyklar ýüze çykypdyr:

1. *ga:-mi, ka:-se, mi:we, şä:girt ýaly sözlerdäki çekimliler gysga keme//game, kase, miýa, şegirt formasynda aýdylmagy;*

2. *Şemal däne, germew, şerap ýaly sözlerdäki inçe çekimlileriň ornuna ýogyn çekimliler bilen şamal, dana, germaý, şarap ýaly daý aýdylmagy;*

3. *Ýokardaky mysallaryň tersine nazar, gallam, salam, gaýtam sözlerinde ýogyn çekimlileriň ornuna näzer, kalem, salem, kaýtem görnüşinde inçe sesler bilen aýdylmagy;*

4. *Dodaklanýan çekimlileriň ornuna dodaklaşmaýan çekimlileriň ulanylmagy: cuyşe-şişe, owkat-aýkat, xünzi-xinzi;*

5. *Derek, galam, bal ýaly sözlerde açyk çekimsizleriň ornuna terek, kalem, pal formasynda dymyk çekimsizleriň ulanylmagy;*

6. *S, z sesleriniň suý, zuzep, zarara, zuz formasynda dorsal` aýdylmagy;*

7. *Sözün başynda o, e, ö sesleriniň diftonglaşmagy;*

8. *Proteza, epenteza, sinkopa, metateza, anakopa, aferezis yaly fonetik xadysalaryň peýda bolmagy we ş.m.*

Bu fonetik xadysalar Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň sözleýiş dilinde diňe garagalpak diliniň täsiri netizesinde peýda bolup, bu täsirleşme garagalpak we türkmen dilleriniň arasyndaky integratsiýa protsessin guýclendirmäge xyzmat edyar.

PEYDALANYLAN EDEBIYATLAR.

1. Karimow I.A. Ozbekstan XXI asir bosarasynda.- Nokis: «Qaraqalpakstan», 1998. 70 sax.
2. Axunzyanow E. M. Dwuyazycie i leksiko-semanticeskaya interferentsiya.- Kazan: Kazanskogo uniwersiteta, 1978, 6-7-sax.
3. Waynrax U. Yazykowye kontakty. – Kiew: 1979.222-sax.
4. Deşeriew Ýa. D. Protçenko I. F. Osnownye aspekty issledowaniya dwuyazyçiya i mnogoyazyçiya. – M.: AN SSSR, 1972.42-sax.
5. Nazarow O. Turkmen dilinde rus alynma sozleri. – Aşgabat: «Ylym», 1981. 65 sax.
6. Martine A. Blingwizm i obucenie yazyku. –M.:Nauka, 1979.63 - sax.
7. Azymow P. A. Eraşowa E.N. O nekotoryx formax ýazykowyx kontaktow // Ž. Izn. AN.TSSR. Ser. obshestw. nauk: -1963.-№5. 70 – sax.
8. Sherba L.W. Yazykowaya sistema i recewaya deyatelnost`. -L.:Nauka. Leningr. Otd.-nie, 1974.313-sax.
9. Nasyrow D.S., Koshanow K. M. Problemy dwuzyaciya i mnogoyazyçiya w Karakalpakii. – Nukus: Karakalpakstan, 1990. 40-sax.
10. Bodue de Kurtene I. A. O smeşannom xaraktere wsex ýazykow- Bodue de Kurtene I. A. Izbr. trudy po obshemu yazykoznaniya –M.: Gosizdat, 1963., Sherba L. W. O ponýatii smeşeniya ýazykow- Izbr. Raboty po yazykoznaniya i fonetike. W 1-x t. – L.: Leningr. Otd.-nie, 1958., Bogorodskiý W. A. K. Woprosu o smeşannyx yazykax. – Etyady po tatarskomu i tyarskomu yazykoznaniya – Kazan.:

Kazanskogo un-ta, 1933., Wladimirtsow B. Ýa. O dwux smeşannyz ýazykax Zapadnoy Mongolii. Yaferticeskiy sbornik. – Pg. 1923., Şuxardt G. K woprosu o ýazykowom smeşenii. – Izbr. Stat`i po po yazykoznaniiya. M-L-1950., Gawranek B. K. problematike smeşeniýa ýazykow.-Nowoe w lingwistike, wyp. VI .-M.: Raduga, 1972., Rossetti A. Smeşannyý ýazyk i smeşenie ýazykow.- Nowoe w lingwistike, wyp. VI. –M.: Raduga, 1972.

11. Serebrennikow B A. Problemy substrata.- Dokl. I soobsh. In-ta yazykoznaniiya An SSSR.- M.: AN SSSR, - 1956. - №9., Ubryatowa E. I. Wzaimodeystwie ýazykow na materiale wzaimootnoşeniý ýakutskogo i zwenekiýskogo ýazykow. – W. kn. Dokl. I soobsh. In-ta yazykoznaniiya AN SSSR M.: AN SSSR, -1956., Deşeriew Ýa. D. Protçenko I. F. Razwitiye ýazykow narodow SSSR i sowetskuýa epoxu. – M.: AN SSSR, 1968., Panfilow W. Z. Wzaimootnoşenie kategoriý ýazyka i myşleniýa pri dwuzyýačiya. – M.: Nauka, 1972.

12. Waynrayx U. Yazykowye kontakty. Sostoyanie i problemy issledowaniya. (Perew. s angl.) . – Kiew: 1979., Xaugen E. Yazykowoy kontakt.- W kn.: Nowoe lingwistike, wyp. VI.- M.: Raduga, 1972., Rozentsweyg W. Ya. Yazykowye kontakty.- L.: Nauka, 1972., Wereshagin E. M. Psixolingwisticeskaya problematika teorii yazykowye kontaktow.- WYa.: -1964, - №6.

13. Werşagin E. M. Psixologiçeskaya i metodiçeskaya xarakteristika dwuýazyčiya (bilingwizm)- M: Nauka, 1969., Mixaylow M. M. Dwuyazycie i wzaimowliyanie yazykow. – W kn. Problemy dwuyazyciya i mnogoyazyciya.-M.: Nauka, 1972., Deşeriew Ýa. D., Protçenko I. F. Osnownye aspekti issledowaniýa dwuýazyčiya i mnogoyazyciya. W. kn.: Problemy dwuyazyciya i mnogoyazyciya. -M.: AN SSSR,

- 1972., Bertagaew, T. A. Bilingwizm i ego raznowidnosti w siteme upotrebleniya. W. kn. Problemy dwuyazyciya i mnogoyazyciya.-M.: AN SSSR, 1972., Awrorin W. A. Dwuzýacyçie i škola. – W kn. Problemy dwuyazyciya i mnogoyazyciya.-M.: AN SSSR, 1972.
14. Sherba L. W. O ponyatii smeşenie ýazykow. – W kn. Izbr. Raboty po yazykoznaniiya i fonetike. W. 1-x t.- L.: Nauka, 1958.42-sax.
15. Rosetti A. Smeşannyý ýazyk i smeşenie ýazykow.- W. kn. Nowoe w lingwistike, wyp. VI. – M.: Progress, 1972. -112-113 – sax.
16. Gawranek B. K. problematike smeşeniýa ýazykow.- W kn. Nowoe w lingwistike. Wyp. VI.-M.: Progress, 1972. 94-sax.
17. Waynrayx U. Yazykowye kontakty. Sostoyanie i problemy issledowaniya. (Per. s.angl.).-Kiew: 1979. 22-sax.
18. Rozentsweyg W.Ya. Yazykowye kontakty. – L:Nauka, 1972. 3-sax., Axmanowa O.S. Slowar` lingwisticeskix terminow. – M.: Nauka, 1966.535-sax.
19. Bogorodiytskiy W. A. Wwedenie w tatarskoe yazykoznanie. – Kazan`; Kazansk. Un-ta, 1953. 106-sax.
20. Poliwanow E.D, Uzbekskaya dialektologiya i uzbekskiy literaturnyy yazyk. – Taşkent: Fan, 1933. 9-23 sax.
21. Reşetow W. W. Uzbekskiy ýazyk.-Taşkent: Ukituwçi, 56-sax.
22. Nasyrow D. N. Koşanow M.K. Problemy dwuzýazyçiyá i mnogoýazyýaçiyá w Karakalpakii.-Nukus: Karakalpakstan, 1990.45-sax.
23. Waynrayx U. Yazykowye kontakty. Kiew: 1979. 39 – sax.
24. Xaugen E. Wwedenie w sotsialingwistiku. M. 1978. 344-sax.

25. Potseluewskiy A. P. Fonetika turkmenskogo ýazyka. Aşhabad, 1936. 32 –sax.
26. Dmitriew N. K. Dolgie glasnye w turkmenskom yazyke. Issledowaniya po srawnitel`noy grammatike tyarxskix yazykow. Cast 1. Fonetika, M.: 1955.182-sax.
27. Täçmyradow T., Xudaýgulyew M. Xäzirki zaman türkmen edebi diliniň fonetikasy. Aşgabat. 1970. 15-sax.
28. Annanurow A. Dil biliminiň esaslary. 1 bölüm, Aşgabat.1971.168-sax. K
29. Annanurow A. Dil biliminiň esaslary. 1 bölüm, Aşgabat. 1971.168-sax.
- Türkmen diliniň uzyn we gysga çekimlileri. Aşgabat, 1970. 30-sax.
30. Esemurat Berdimurat uly.Xäzirgi karakalpak tili. Leksikologiya. «Bilim» baspasy. Nokis-1994.70-73 sax.
31. Nartyew N. Turkmen diliniň saryk dialekti. Çärzew. 1959. 41- sax.
32. Muxyew X. Türkmen diliniň noxur dialekti. Aşgabat. 1959. 187- sax.
33. Azärbayçan diliniň mugan grupu şiwäläri. Baky. 1955. 32-sax.
34. Beketow B. Karakalpak kazaktarynyň tili. Almaty. «RAÝAN», 1992. 17 – sax.
35. Nartyew N. Ýatlanan iş. 41-sax., Muxyew X. Ýatlanan iş. 188- sax.
36. Baskakow N. A. Karakalpakskiy yazyk. T. 2. Moskwa, 1952. 46-sax.
37. Amansaryew Ž. Türkmen dialektologiyasy. Aşgabat, 1970. 151-sax..., Türkmen dialektleriniň oçerki. Aşgabat, 1970. 114-sax.
38. Sherbak A. M. Srawnitel`naya fonetika tyarxsikx yazykow. L.:, 1970. 17-sax.
39. Issledowaniya po srawnitel`noy grammatike tyarxskix yazykow. Fonetika. M.: 1955. 25-sax..
40. Uzbek dialektologiyasidan materiallar. Toşkent. 1957. 68-130-135-sax.
41. Daýletow A. Xäzirgi karakalpak tili. Fonetika. Nokis. 1994. 42-sax.

42. Ibragimow Ya. M. Issledowaniya uzbekskix goworow priaral`ya. Nukus, «Bilim» 1992. 119-sax.
43. Daýletow A. Xazirgi karakalpak tili. Fonetika. Nokis. 1994. 43-sax.
44. Daýletow A. Xazirgi karakalpak tili. Fonetika. Nokis. «Bilim» 1994. 117-sax
45. Şol erde.
46. Dmitriew N. K. Grammatika kumykskogo yazyka. M.-L.; 1994. 49-sax.
47. Ibragimow Ya. M. Issledovanie uzbekskix goworow priaral`ya. Nukus. 1992. 65 – sax.
48. Sherbak A. M. Srawnitel`naya fonetika tyarxskix yazykow. L.: 1970. 174-sax.
49. Serebrennikow B. A., Gadziyewa N.Z. Srawnitel`no-istoriceskaya grammatika tyarxskix yazykow. M.: 1986. 28-sax.
50. Weýisow B. Türkmen diliniň taryxy. Aşgabat: 1992: 79-sax.
51. Maxmud Kaşgarynyň sözlügi, t. 1, 108-sax, t.3. 322-sax., S. Axallynyň «Maxmud Kaşgarynyň sözlügi we türkmen dili», Aşgabat, 1958, Monografiýa.
52. Baskakow N. A. Karakalpakskiy yazyk.t.2.c.1.M.: 1952. 4 sax.
53. Weýisow B. Türkmen diliniň taryxy. A. Magaryf. 1992. 92-sax.
54. Axally S. Maxmud Kaşgarynyň sözlügi we türkmen dili. Aşgabat. 1958. 113-sax.
55. Bekbaulow U. Karakalpak tiliniň tüslik dialektisiniň daýyssyzlar sistemasy.- UYA-niň karakalpak filialynyň xabarşysy. 1965.№3. 72-sax.
56. Melioranskiy P. M. Kratkaya grammatika kazak-kirgizskogo yazyka. c. 1. SPB.c.1984.21-sax.
57. Baskakow N. A. Ýatlanan iş. 2 tom. Moskwa. 1952. 82-sax.

58. Kazirgi qazaq tili. Almaty. 1963. 33-sax. Keñesbaew S., Iskakov A., Axanow K., Qazaq tili grammatikasi. 1. Fonetika, morfologiya. Almaty. 1958. 24-sax.
59. Nartyew N. Türkmen tiliniñ saryk dialekti. Çärzew. 1959. 45-sax.
60. Baskakow N. A. Ýatlanan iş. 166-167-sax.¹ Doskaraew Z. Keybir fonetikalyk kubylystar jaýynda., Almaty. 1963. 145- 146 – sax.
61. Samaýlowiç A. N. Kazaxi Koşgacskogo oymaka Oyrotskoy awtonomnoy oblasti. Materialy komissii ekspeditsionnyx issledowanij. Wyp. 15 sb.statey. L.: 1930. 323-324-sax.
62. Radlow W.W. Wwedenie k izloženija morfologii tyarxskix jazykow. SPb. 1960. 37 - sax.
63. Bogorodtsskiy W.W. Etyady po tatarskomu i tyarxskomu yazykoznanija. Tatargoizdat. Kazan`. 1933. 41-sax
64. Ramstedt G. I. Wwedenie w altayskoe yazykoznanie . M.: 1957. 93-sax.
65. Rasyanin M. R. Materialy po istoriceskoy fonetike tyarxskix yazykow. M. Izd-wo Inostrannyx lit. 1955. 160-163-sax.
66. Malow S. E. Pamyatniki drevnotyarxskoy pismennosti. M.-L.: 183-sax.
67. Abdullaew F. A. Fonetika xorezmskix goworow. Izd-wo «Fan». Toşkent. 1967. 131-sax.
68. Maksýatowa N. X. Wostoçnyj dialekt bařkirskogo jazyka w srawnitel'no-istoriceskom obshenni. M.: Nauka, 1976. 40-42-sax.
69. Doskaraew Z. Keybir fonetikalyk kubylystar jaýynda. KTT men DM. 5 şyryj. Almaty. 1963. 11-sax.

70. Baskakow N. A. Keybir fonetikalyk kubylystar zaýynda. KTT men DM. 5 şyryý, Almaty. 1963. 11-sax.
71. Baskakow N. A. Yatlanan iş. 65-sax.
72. Nasyrow D.S. Dialekty karakalpanskogo yazyka i ix osnovnye osobennosti- «Westnik» Karakalpanskogo filiala. Akademii Nauk Uz SSR. 1966. №1. 68 –sax.
73. Doskaraew Ž. Ýatlanan iş. 146-sax.